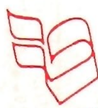
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ISSN 0334 - 1003

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס' 11, מאי 1988, אייר תשמ"ח

בגליון זה:

* המדינה הנון־קונפורמיסטית
* הפמיניזציה של העוני
* הרפורמה בסין
* מארקסיזם ומוסר
* אין כל רע בשירותים

יד טבנקין

מס׳ 11, מאי 1988, אייר תשמ״ח

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

ילקוט למחשבה סוציאליסטית

מעתונות העולם

מס׳ 11, מאי 1988, אייר תשמ״ח

תוכן

ילקוט למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

״יד טבנקין״, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל

העורך: דן כרמון
עריכה: עמי שמיר
מס׳ 11
מאי 1988, אייר תשמ״ח

גרפיקה, סדר והפקה:
תירוש בע״מ

אשר מניב ז״ל

עורכו הראשון של ה״ילקוט״

בספרו "אדונים לגורלנו" מתייחס אשר ז"ל לדמותה של חברת העתיד, החברה הטובה ש"אינ־נה בבחינת חזון משיחי, שיפתור את כל הבעיות, יביא מנוחה ונחלה לכל בני אנוש – חברת העתיד שלנו לא תהיה אלא שלב אחד נוסף בסולם האידיאלים האנושיים, שראשו מגיע השמימה והוא עצמו ניצב על הארץ. אבל זאת תהיה חברה שיוויונית יותר, ולכן צודקת יותר מחברת הפערים והמעמדות הקיימת; והיא תהיה חופשית יותר ולכן טובה יותר לאדם לחיות בה מחברת 'ההמון הבודד' המודרנית."

את הילקוטים למחשבה הסוציאליסטית יזם אשר כדי לקרב את הקורא העברי המתעניין אל העיתונות הסוציאליסטית בעולם העוסקת בסו־גיית דמותה של חברת העתיד, בצד דיון בבעיותיה של החברה בהווה.

הסוציאליזם של אשר הוא הומניסטי; לפי הכרתו כלל לא יתכן סוציאליזם שאינו הומניסטי, שהרי הרעיון הסוציאליסטי נוצר למען האדם עצמו ולא למען שיטה או לטובת כלל אנונימי.

בתורת כזה אין הוא יכול להיות אלא דמוקרטי, ומכאן שלילתו את הסוציאליזם שמלמעלה, ומכאן אף הדגש ששם בצורך בפיתוח מסגרות שיתופיות שיוויוניות ודמוקרטיות, שמצרפן ייצור את חברת העתיד הסוציאליסטית, החופשית, הדמוקרטית, בה יהיו בני־האדם אדונים לגורלם. עקרונות אלה הינחו את אשר בעריכת הילקוט, בבחירת כתבי־העת שמהם ליקט ובתרגום המאמרים מתו־כם; עם זאת פתח את דפי הילקוט גם בפני זרמי מחשבה סוציאליסטיים שעליהם חלק או עמהם עמד בוויכוח. גם בכך יש ביטוי לגישתו רחבת האופקים, לסובלנות ולפתיחות האינטלקטואלית שאיפיינו אותו.

בעת שערך את הילקוט הקודם, העשירי במניין, טרח על הכנת מפתח למאמרים של כל עשרת הגליונות, כמו ביקש לסכם פרק זה בפעילותו הענפה, המגוונת והברוכה.

בהמשך הוצאתו לאור של הילקוט יש כדי למלא אחר צורך של ציבור הקוראים, שאינו יכול להגיע אל הפריודיקה הסוציאליסטית בעולם, וכן יש בה משום הצבת יד לזכרו של אשר מניב.

יהי זכרו ברוך.

אלי אברהמי
פלמחים – "יד טבנקין"

ביחו פרך

שגיאות הלייבור במערכת הבחירות האחרונה

כמעט כל מה שנכתב מאז הבחירות הכלליות בבריטניה על ביצועיה המאכזבים של מפלגת הלייבור נשען על ההנחה שאין עליה עוררין, כי המפלגה ניהלה מערכת בחירות מזהירה. מאחר שמערכת הבחירות עצמה היתה מוצלחת, כפי שטוענים רבים, ברור שהסיבות לכשלונה נעוצים בגורמים שמחוצה לה: בציבור הבוחרים האנוכי, באידיאולוגיה ה"תאצ'רית" המופקרת ובתקשורת העויינת. כיוון שאף אחד משלושת הגורמים הללו לא ייעלם, ככל הנראה, לפני הבחירות הבאות, מתרבים הדיבורים העגומים על שקיעתה הבלתי־נמנעת של מפלגת הלייבור.

אולי אני קהה חושים, אולם אינני סבור כי מערכת הבחירות של מפלגת הלייבור היתה מרשימה במיוחד. אין ספק שהיא אורגנה טוב יותר ממערכת הבחירות של 1983 ומנעה את התוהו ובוהו הארגוני, המחלוקת הפנימית ומדיניות עשה־זאת־בעצמך, שאיפיינו את מערכת הבחירות ההיא. המפלגה אף הצליחה להשיב לתומכיה את בטחונם העצמי, להעמיד כמה מענייניה על סדר־היום הפוליטי, להלך אימים על השמרנים – לפחות בימים הראשונים – ולצמצם את תביעותיהם היומרניות של הסוציאל־דמוקרטים. על פני הדברים, ניתן היה לחשוב שכל זה היה אך צפוי.

מערכת בחירות איננה נשענת רק על אסיפות־בחירות מזהירות ותיאטרליות, או על אמנות־הדיבור של הנואמים, אלא גם, ובעיקר, על התוכן ועל הצגתו המשכנעת של המסר בפני קהל אוהד מקרב ציבור הבוחרים. אם לשפוט לפי אמות־מידה אלו, מאבקה של מפלגת הלייבור היה פגום ביסודו.

ראשית, מאז 1966 ברור היה לכל, כי מפלגת הלייבור התנכרה בהתמדה לפועלים המקצועיים, שנפגעו קשות מן ההגבלות על השכר וממדיניות ההכנסות והמסים הגבוהים. לאחר מאבק ארוך, שנמשך לעתים כמה דורות, הצליחו רבים מהם להשתחרר ממעגל המצוקה, ותיעבו את העובדה, שהיה עליהם לשלם עבור העניים, בעוד שהתאגידים הגדולים והעשירים המופלגים לא רק שלא נפגעו, אלא אף הותר להם להתעשר ולהכתיב את מדיניותן של ממשלות הלייבור בזו אחר זו.

מאחר שפחדה לתקוף את יריבתה, פנתה מפלגת הלייבור, כצפוי, לבעלי־בריתה. אין תימה כי ב־1979 החלה המפלגה להצטייר כמי שדואגת לעניים המופלגים ולעשירים המופלגים, אך פרעלת נגד המעמד הבינוני. הצעה להעלות את המיסים, בייחוד של אלה המשתכרים מעל 25,000 ליש"ט לשנה – סכום לא גבוה על־פי אמות־מידה מודרניות – עוררה פחדים ישנים, שהשמרנים לא התקשו לנצלם במהלך השבוע האחרון של מערכת הבחירות. שימת הדגש על המדינה ה"דואגת" גרמה לכך, שרבים תמהו מי יישא בנטל, ולא רק שלא הביא ללייבור קולות חדשים, אלא אף גרמו לאובדנם של קולות לא מעטים. במשך כל מערכת הבחירות לא היה ברור אל מי מכוונות הסיסמאות האלה ומי מסתייג מהן.

שנית, רבים – אף בקרב הנהגת הלייבור –

מתוך New Society, לונדון, יולי 1987.
תרגום: עמוס פלד

אסיפת בחירות של הלייבור (קינוק – שני מימין). ״דגש על הבסיס המוסרי הנעלה״.

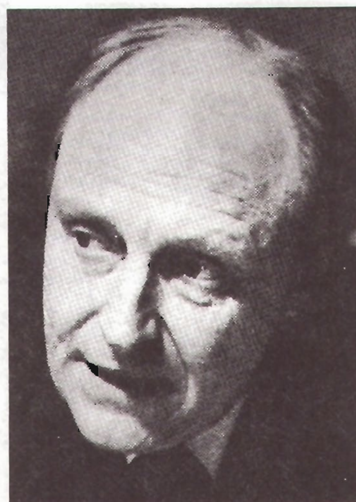
מודים, כי מדיניות ההגנה של המפלגה עלתה לה בין 2% עד 4% מן הקולות. אסור היה להרשות שיקרה כדבר הזה. ניתן היה להגן על מדיניות זו ואפילו לזכות בקולות בזכותה לו הוסברה בסב־לנות ומתוך שכנוע פנימי. מוזר שחומר ההסברה, שנשלח על־ידי מרכז המפלגה הכיל מידע רב על מדיניותה החברתית והכלכלית, אולם רק מעט מאוד על נושא ההגנה.

שלישית, כבר מתחילת מערכת הבחירות ניצבה מפלגת הלייבור בפני שתי משימות, שתיהן חשו־בות, אך לא בהכרח מתיישבות זו עם זו. תחילה היה עליה להלהיב, להפעיל ולגייס את תומכיה בעבר ובהווה, ואחרי כן לזכות בקולותיהם של אלה שאין להם מחוייבות כלשהי, ובקולות המת־נודדים בקרב השמרנים ובעלי־בריתם.

על כן, נזקקה המפלגה לקו מדיני, למערכת סיסמאות ולסגנון מאבק, שיש בהם כדי לאפשר לה להשיג את שני היעדים. מזמן לזמן עלה בידה לעשות זאת. התייחסותו הנרגשת של ניל קינוק לעובדה, שהוא ורעייתו היו הראשונים מקרב משפחותיהם שלמדו באוניברסיטה, נגעה עמוק ללִיבם של תומכי מפלגות אחרות, במיוחד ללב אלה שהצליחו אך באחרונה להיפטר ממורשת העוני והמחסור. דברי קינוק גרמו להם להיעצר לרגע ולשאול את עצמם כיצד עלה בידיהם לעשות זאת ואיך יוכלו לסייע לאחרים להגיע להישג דומה.

אולם, בדרך־כלל, לא היה קשר בין שתי המשימות. חלק הגון מן הרטוריקה של מפלגת הלייבור התמקד סביב ״הבית״, סביב ״הבסיס המוסרי הנעלה״, תוך התעלמות גמורה מן האינ־טרסים והחרדות של אלה, שחששו כי הסיסמאות המכונפות אך יסבו להם נזק.

אכן, מערכת הבחירות של מפלגת הלייבור

ניל קינוק:
סטודנט ראשון
במשפחה.

יצרה את הפרדוקס של הצלחה, שחובה היה לחזותה מראש ולמצוא לה תשובה. מסיבות שונות, הן תומכיה והן אויביה של המפלגה, הרעיפו עליה שבחים מאוסים. דבר זה הוליד בקרב הראשונים תחושה כוזבת של אופוריה, ומנע הערכה־מחדש של האסטרטגיה, שהיתה דרושה מאוד בעיצומה של מערכת הבחירות. וחשוב מכך, הדבר הפחיד את תומכי השמרנים, ובמיוחד את הפוסחים על שתי הסעיפים, והביאם להתייצבות איתנה לימין הממשלה. לאחר שמפ־לגת הלייבור הבטיחה לעצמה את תמיכתם המסור־תית של אוהדיה, היא סייעה לשמרנים לבצר את מעמדם בקרב תומכיהם.

רביעית, האסטרטגיה של מפלגת הלייבור התגבשה כתוצאה מניתוח פגום של שיעורי התמיכה בשמרנים. היא הניחה בטעות, כי ציבור הבוחרים תמך בשמרנים ב־1983 וממשיך לעשות כן מסיבות תועלתיות גרידא.

דבר זה הותיר בידה שתי חלופות בלבד – או לנקוט גישה מעשית ולהציע מחיר גבוה יותר משמציעים השמרנים, או לפרוט על הנימה של עקרונות־מוסר מופשטים. מטעמים שונים העדי־פה המפלגה את החלופה השניה, והתוצאה היתה, שכוח המשיכה המוסרי שלה לא עלה בקנה אחד עם תפיסותיהם האינטרסנטיות של הבוחרים, והיה בו אפילו מיסוד הסחיטה המוסרית, שדחה רבים.

בפועל כיוונו השמרנים את תעמולתם לא לאינטרס העצמי גרידא, אלא לחזון ספציפי של אורחות חיים וחברה. אין ספק, כי החזון הוא מקוטע, פגום ובלתי־עקבי, אך יש בו אוריינטציה מוסרית והוא מעניק לגיטימציה לבקשת תועלת עצמית על־ידי שילובה במסגרת רחבה יותר. כדי להאבק נגד גישה זו זקוקה מפלגת הלייבור לחזון חלופי, המציע הגדרה רחבה יותר וממצה יותר של עניין התועלת העצמית. הניתוח השגוי שלה לגבי כוח המשיכה של השמרנים מנע ממנה להשמיע בעניין זה את גירסתה.

ברם, הלייבור אינו צריך להיות מדוכדך מדי. קרוב ל־60% מציבור הבוחרים בבריטניה לא הצביע ומעולם לא הצביע עבור השמרנים. ואח־דים מאלה אשר הצביעו לא היו כולם תאצ׳ריסטים מושבעים. התאצ׳ריזם פונה למערכת־ערכים אחת בלבד בתרבות הפוליטית של בריטניה; כוח המשי־כה של האחרים הועם רק באורח זמני.

יתירה מזו, אידיאולוגיה הנסמכת במידה כה רבה על התקווה לגמול כלכלי, פגיעה באורח מתמיד לתנודות הבלתי־ניתנות לחיזוי של הכל־כלה, ואין בידיה מנת־ברזל מוסרית שבכוחה לקיימה בעת משבר. ושוב, כשמגיעים אנשים לרמת חיים נאותה, הם מתחילים לבקש לעצמם צורות סיפוק לא כלכליות, ומשתוקקים לאיכות־חיים שהליברליזם התאצ׳ריסטי איננו מסוגל להעניק. כפי שמראה הדוגמה האירופית, הפר עלים המקצועיים ושכבות הביניים אכן מצביעים בהמוניהם עבור הסוציאליסטים.

מפלגת הלייבור זקוקה, איפוא, לשני דברים: ראשית, לחזון חלופי ומנוסח בבהירות בדבר עתידה של בריטניה, הנשען על אחדים מערכיה השורשיים שזוהרם הועם זמנית, כגון הגינות, אוטונומיה מקומית, דאגה לזולת ומצפון חברתי איתן.

שנית, מערכת של קווי מדיניות נועזים ומנר סחים בקפידה, המסוגלים לתרגם את החזון לשפה של אינטרסים קבוצתיים, שהוגדרו מחדש בצורה הלימה, וחתירה להשגת רוב חדש שיהיה נכון להגשימם. אל לה למפלגת הלייבור להתעלם מתועלת־עצמית, שכן בני־אדם אינם קדושים מעונים. אך שומה עליה גם לא להדגיש נקודה זו יתר על המידה, כפי שהיא עושה ככל הנראה, שכן בני־האדם גם אינם מפלצות בלתי־מוסריות.

אין מפלגת הלייבור יכולה להיאבק בתאצ׳ריזם באמצעות קללות, השמצות, הבעת משאלה חסו־דה, כי הוא ייעלם מעל הבמה, ואף לא על־ידי אימוץ כלי־נשק תאצ׳ריסטים. עליה לראות את האמת לפי אמות־המידה שלה, לבחון בצורה ביקורתית את התובנות שעודן תקפות, ולשלבן במסגרת מוסרית משוכללת יותר.

המדינה הנון-קונפורמיסטית

שר האוצר השבדי פלדט: יתרה נוחה במאזן.

שבדיה היא פרודוכס כלכלי. מצוי בה המגזר הציבורי הגדול ביותר בעולם של כלכלה תעשייתית, נהוגים בה המיסים הגבוהים ביותר, זוהי מדינת הרווחה הנדיבה ביותר, הפרשיות השכר בה הנמוכה ביותר ויש בה איגודים מקצועיים רבי עוצמה. על־פי חוקי הכלכלה הרווחים אמורה היתה לסבול מהתקף חריף של "אירוסקלרוזה", שמאפייניה - שוקי עבודה קשיחים ותעשייה הלוקה בשיגרון. תחת זאת, ניתן למצוא בשבדיה הרבה חברות גדולות וחזקות ואחד משיעורי האבטלה הנמוכים ביותר באירופה.

* * *

במשרדו של מר קייל־אולוף פלדט, שר האוצר של שבדיה, ניצבת קופת חיסכון שחורה. אם שמים מטבע בחריץ שבחלקה העליון של הקופה, נפתח המכסה, ויד קטנה חוטפת בזריזות את המטבע ונעלמת. כל קרונה (הוא הכתר השבדי) נכנסת לתקציב הממשלה. במהלך 20 השנים האחרונות עמל המנוע באותה קופה קשות:

ההוצאה הציבורית עלה מ־31% מן התוצר המקומי הגולמי של שבדיה ב־1960, לשיא של 67% ב־1982 - השיעור הגבוה ביותר במדינה תעשייתית כלשהי.

בשלהי שנות ה־70 עברה על שבדיה תקופה שבה נחשבה כאיש החולה של אירופה ולה תסמינים של צמיחה כלכלית מיזערית וגרעון רדום בחשבון השוטף. המבקרים מיהרו לראות בכך כלכלה הכורעת תחת נטל של מגזר ציבורי מנופח. עשר שנים מאוחר יותר, תפקיד המדינה בכלכלת שבדיה עודנו מגמד את מקביליו בכלכלות תעשייתיות אחרות, אולם רשימת השגיה הכל־כליים מרשימה ביותר: שיעור אבטלה של 2.7% בלבד, שיעור אינפלציה של 3.3% (מתחת לממוצע האירופי של 3.7%), אחת מרמות החיים הגבוהות ביותר באירופה, ויתרה נוחה בחשבון השוטף של מאזן התשלומים.

השגים אלה קוראים תגר על החוכמה המקו־

מתוך The Economist, לונדון, 7 במארס 1987.
תרגום: עמוס פלד.

בלת של שנות ה־80: שמגזר ציבורי גדול מטיל מעמסה על ההשגים הכלכליים. מחקר על שבדיה שנערך באחרונה מטעם מכון ברוקינגס האמריקני מצא רק מעט הוכחות לכך שמדיניות הרווחה המאסיבית והמיסים הגבוהים הנהוגים בה גרמו לקשיחויות־שוק רציניות. נהפוך הוא, מסקנת המחקר היא, כי התעשיה השבדית הסתגלה לזעזועים חיצוניים בצורה טובה לא פחות מן הכלכלות הגמישות לכאורה יותר של ארה״ב ויפאן.

האנומליה השבדית מראה, כי השאלה איננה האם מגזר ציבורי במדינה מסוימת הוא גדול מדי או קטן מדי, אלא איזו צורה הוא לובש. שלא כמו ממשלות סוציאליסטיות במקומות אחרים, המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, אשר שלטה בשבדיה במרוצת 49 מתוך 55 השנים האחרונות, מאפשרת בדרך כלל לתעשיה לפעול על־פי כללי השוק. פעולות ממשלתיות רבות הגבירו את הצמיחה ולא בלמוה, שכן סייעו לשיפור תיפקודם של השווקים. שבדיה השתמשה במנוע קפיטליסטי כדי להגדיל עד למקסימום את תפוקתה, ובמגזר הציבורי כדי לחלק מחדש את העושר שנוצר כתוצאה מכך באמצעות מסים והעברות הון.

יסודות ייחודה הכלכלי של שבדיה הונחו לפני 35 שנה על־ידי שני כלכלנים, אנשי האיגודים המקצועיים, גוסטה רהן ורודולף מיידנר. מרשמם לתעסוקה מלאה ואינפלציה נמוכה היה, כי יש לאפשר לכוחות השוק לפעול בחופשיות בשוק הסחורות והשירותים, בעוד הממשלה מתערבת בשוק העבודה כדי להחיש את העברת העובדים מתעשיות שוקעות לתעשיות מתרחבות. לשון אחר, על הממשלה לסייע לעובדים מיותרים לעבור לענפים אחרים, ולא לנסות למנוע את פיטוריהם.

״הדגם השבדי״ כלל חמישה רכיבים עיקריים:

- מדיניות פיסקאלית נוקשה למדי.
- אי התערבות בייצור סחורות: הממשלה התירה לכוחות השוק להחליט אילו פירמות נכשלו ואילו הצליחו. על כן, הבעלות על התעשיה נותרה בעיקר בידיים פרטיות.
- מדיניות שכר ״סולידארית״ כדי לצמצם את הפרשיות בשכר. דבר זה נעשה לא רק כדי להגיע לשוויון גדול יותר, אלא גם – מוזר ככל שייראה – כדי לשפר את ניידות העובדים. הפרשיות בשכר נחשבה כדרך לא יעילה לחלוקתו מחדש של כוח העבודה, בשל מכשולים כגון דיור המקשים על ניידות. תחת זאת, צמצום ההפרשיות בשכר מחיש את העברת המשאבים על־ידי דחיקת חברות כושלות לפשיטת רגל מהירה יותר, תוך הושטת סיוע לחברות הפרודוקטיביות ביותר להתרחב. הרעיון היה ״לדחוף״ עובדים אל מחוץ לתעשיות המצטמקות במקום לנסות ״למשוך״ אותם אל התעשיות המתרחבות.
- מדיניות של התמודדות פעילה עם האבטלה באמצעים כגון סיבסוד גיוסם של עובדים חדשים ותוכניות ליצירת מקומות־עבודה.
- אמצעים לשיפור ניידות העובדים: הסבה מקצועית, חלוקת מענקים כדי לסייע לעובדים לעבור לענפים אחרים, ושירותי מידע על משרות פנויות.

דגם זה שירת היטב את הכלכלה עד המחצית השניה של שנות ה־70. אותה תקופה נפגעה שבדיה, כצרכנית גדולה של אנרגיה, קשה יותר מרוב המדינות האחרות בשל ההאמרה התלולה של מחירי הנפט. בה בשעה נקלעו למצוקה שתיים מתעשיותיה הגדולות ביותר של שבדיה – פלדה ובניית אוניות – בשל התחרות הנמרצת מצד מדינות מזרח אסיה. במאמץ נואש לשמור על מקומות העבודה, העלו הממשלות הלא־סוציאליסטיות בשנים 1976–1982 את ההוצאה הציבורית לשיעור חסר תקדים, בהגדילן את גרעונה של הממשלה המרכזית מ־2% מן התוצר המקומי הגולמי ב־1976, ל־13% ב־1982. הרבה מן הכסף הנוסף שימש לתמיכה במספנות ובמפעלי פלדה מתמוטטים: הסובסידיות הממשלתיות לתעשיה זינקו ממיליארד כתר ב־1975 ל־17 מיליארד כתר (2.4 מליארד דולר) ב־1982. כללי אי ההתערבות של הדגם השבדי הופרו.

התוצאה של הגרעון התקציבי המתרחב היתה בלתי נמנעת: אינפלציה מהירה בשכר, אובדן כושר התחרות הבין־לאומי וגרעון עצום בתקציב השוטף.

כאשר הסוציאל־דמוקרטים חזרו לשלטון ב־1982, נזקקה הכלכלה לאמצעי־הבראה חמורים. אולם ממשלתו של אולוף פלמה נרתעה מן הדרך שהלכו בה רוב מדינות אירופה, בהגדילן את האבטלה כדי להלחם באינפלציה. בה במידה היא פסלה הרחבה נוספת של ההוצאה הממשלתית למימון עבודות במחיר אינפלציה גבוהה יותר לאחר מכן. תחת זאת תמכה הממשלה במה שכונה ״הדרך השלישית״, שנועדה לבלום את האבטלה והאינפלציה גם יחד.

היסודות העיקריים של התוכנית היו פיחות

של 16% בקרונה השבדית, צמצום הגרעון התק־ציבי של הממשלה המרכזית - מ־13% מן התוצר המקומי הגולמי ב־1982–1983 ל־4% ב־1987–1986 - וביטול מדיניות ההגנה על התעשיה שננקטה בשש השנים הקודמות.

מאז בוטלו למעשה הסובסידיות לתעשיות כושלות, והממשלה הניחה לפירמות כושלות לשבוק חיים. מדיניות הממשלה בתחום התעשיה מתמקדת עתה בסיוע למחקר ולפיתוח, בתמריצים להשקעות בטכנולוגיה מתקדמת ובפיתוח אזורי - דהיינו, במאמץ ליצור אקלים נוח לתעשיה ולא לתת פרס למצליחנים או לחלץ מפסידנים.

עד כה הוכתרה מדיניות זו בהצלחה עצומה. צמיחה המכוונת לייצוא העלתה את רווחי החברות לרמתם הגבוהה ביותר מאז שנות השישים, והמאזן השוטף נמצא שוב ביתרת זכות, לאחר שהיה עשר שנים ביתרת חובה.

מטרתו הסופית של קייל־אולוף פלדט היא לאזן את תקציב הממשלה המרכזית, על־ידי צמצום הדרגתי של סעיפי ההוצאה הממשלתית בתוצר המקומי הגולמי. כספי המגזר הציבורי הכוללים (ובכללם השלטון המקומי והביטוח הלאומי) אמורים להראות יתרת זכות קטנה כבר בשנה זו (1987–1988) דבר זה עשוי להיראות כלחץ פיסקאלי מרחיק לכת. אולם אין לשפוט את התקציבים הציבוריים בשבדיה על פי אותן אמות מידה הנהוגות במדינות תעשייתיות אחרות. שבדיה היא אחת המדינות הבודדות שבהן יש לאזרח הפרטי יחס שלילי לחסכון: בחלקו נובע הדבר מכך שהמדינה דואגת לתושב מיום לידתו ועד יום מותו ומשום כך אין לו כמעט צורך לחסוך, ובחלקו משום שמערכת המיסים אינה מעודדת חסכון. כדי להגיע לחסכון לאומי נאות, חייב איפוא המגזר הציבורי בשבדיה לקיים יתרת זכות תקציבית - כפי שנהג כל הזמן עד המחצית השניה של שנות השבעים.

שאלה אחת בעינה עומדת. כיצד צמצמה שבדיה את האינפלציה בלי שאיפשרה את גידול האבטלה? אבטלה של 2.7% פירושה למעשה תעסוקה מלאה, משום שתמיד ישנם אנשים הנמצאים בתהליך של החלפת מקום העבודה. הישג זה נראה כתעלומה במדינות אירופיות אחרות, במיוחד בבריטניה, שם מוטרדים הכל־כלנים לנוכח השכר העולה במהירות למרות מספרם הגדול למעלה מכל שיעור סביר של מחוסרי העבודה.

למראית עין, הזיקה בין אבטלה לאינפלציה בשבדיה חייבת להיות חלשה במיוחד. שכן דמי האבטלה הנדיבים - הנהוגים בשבדיה, המיסים הגבוהים, וההפרשיות הקטנה בשכר מקטינים כולם את התמריץ והמרחב של המובטלים ללחוץ על הורדת השכר.

התשובה לחידה טמונה אולי במה שהכלכלנים מכנים "היסטרזיה" (hysteresis). מסתבר ששני גורמים יכולים לשים חיץ בין שוק העבודה לבין המובטלים, ולעשות את האבטלה חרב פיפיות נגד האינפלציה.

- ישנו ניגוד אינטרסים בין "אלה שבפנים" (העובדים) לבין "אלה שבחוץ" (המובטלים). המובטלים מוכנים אולי לעבוד בשכר נמוך מן המקובל, אולם האיגודים המקצועיים דואגים בעיקר לחבריהם העובדים. על כן הם ממתנים את תביעות השכר שלהם רק אם ישנה סכנה של אובדן מקומות־עבודה נוספים - דהיינו, כאשר האבטלה עולה. כשזו מתייצבת, אף ברמה גבוהה, מועלות שוב תביעות שכר.
- ככל שאדם נמצא מחוץ למעגל העבודה זמן רב יותר, הוא נראה למעסיקים פחות מצודד. ככל שנכזבות תקוותיהם של המובטלים למצוא עבודה, כן נעשים חיפושיהם פחות נמרצים. יוצא איפוא שהמובטלים במשך זמן רב מסתל־קים משוק העבודה ומפעילים לחץ מועט להורדת שכר.

שבדיה נאבקה נמרצות בשני הגורמים האלה במשך 30 השנים האחרונות. תוכניות ליצירת מקומות־עבודה ולהסבה מקצועית, וכן צעדים אחרים להגברת ניידות העובדים סייעו לשמירת איתנותו של שוק העבודה בשבדיה. כ־4% מכוח העבודה משתתפים עתה בתוכניות מיוחדות ליצי־רת מקומות־עבודה ולהסבה מקצועית. המבקרים הטוענים כי אין אלו מקומות־עבודה "של ממש" וכי האבטלה האמיתית גדולה יותר מכפליים מן המספר הרשמי, מתעלמים מן העיקר. על־ידי שמירת הקשר בין העובדים המובטלים לבין שוק העבודה, הגיעה שבדיה לאיזון טוב יותר בין אבטלה לאינפלציה - כלומר לשיעור אבטלה שאינו מאיץ־אינפלציה נמוך יותר מאשר ברוב מדינות אירופה האחרות. ואכן, מחקר של המרכז לכלכלת־עבודה ב"לונדון סקול אוף אקונומיקס" מצביע על כך, שמבין 18 המדינות החברות, בארגון האירופי לשיתוף־פעולה כלכלי ולפיתוח, שוק העבודה של שבדיה הוא ה"גמיש" ביותר מבחינת כושרו להגיב על זעזועים.

גורם חשוב נוסף הוא, כי למרות שדמי האבטלה בשבדיה נדיבים למדי, ועלולים, משום כך, ליצור תמריץ שלילי לעבודה, ישנם אמצעי פיקוח

נוקשים על הזכאות לקבלתם. אם עובד מובטל מסרב לקבל עבודה או לעבור הסבה מקצועית, ניתן להפסיק את תשלום קצבתו. סנקציה זו קבילה מבחינה פוליטית רק משום כך ששבדיה אכן יכולה להבטיח למובטלים מקומות־עבודה או הכשרה מקצועית.

ניתן היה לצפות, כי מדיניות השכר ה"סולידארית" של שבדיה, אשר צמצמה בשלהי שנות השישים את הפער בין עובדי הצווארון־הכחול הבכירים ביותר לזוטרים ביותר מ־30% ל־15%, לא תעודד ניידות עובדים. ואולם, המחקר של מכון ברוקינגס גילה, כי ניידות העובדים בשבדיה (הנמדדת לפי שיעור האנשים המחליפים מקום עבודה בכל שנה) גבוהה כבאמריקה, בעיקר הודות למדיניותה הפעילות של שבדיה בתחום שוק העבודה.

ברם, מדיניות השכר הסולידארית יצרה כמה בעיות מבניות. לדוגמה, היחס בין השכר הממוצע המשולם לצעירים לעומת השכר המשולם למבוגרים בעבודות הצווארון הכחול זינק מ־56% ב־1960 ל־75% בקירוב בשנות השמונים. לפירמות שוב לא משתלם לשכור צעירים בלתי־מיומנים, כך ששיעור אבטלת הצעירים גבוה כפליים משיעור אבטלת המבוגרים. אפילו כך, הוא נמוך ביותר – 6% בהשוואה לשיעור של 20% או יותר הרווח במדינות אירופיות אחרות.

אין זה פתרון מושלם

למרות מדיניות שוק העבודה המופתית שלה, אין שבדיה ניצבת בפני בעיה של עלויות שכר מרקיעות, המאיימות לחתור תחת כושר התחרות הבין־לאומי שלה. במהלך ארבע השנים האחרונות, עלה השכר בשבדיה ב־8% לשנה בממוצע לעומת 5.5% לשנה בשאר המדינות החברות בארגון האירופי לשיתוף־פעולה כלכלי. אם עליות השכר תמשכנה להיות גדולות מאלו שבחו"ל, תעמוד הממשלה בפני הכרעה קשה: או שתצטרך לבטל את מחויבותה לשער חליפין קבוע (לעומת סל המטבעות) ולבצע פיחות במטבע שלה, או שיהיה עליה להתמודד עם זרם גובר של עובדים מובטלים בעקבות צמצום רווחי החברות.

מכון ברוקינגס מייעץ לשבדיה לאמץ שער חליפין גמיש, עם פיחותים קבועים, כדי לשמור על כושר התחרות. רוב הכלכלנים בשבדיה דוחים בלהט גישה זו. בכלכלה פתוחה ומצומצמת בהיקפה כגון זו של שבדיה, טוענים הם, וסכנת ההידרדרות האינפלציונית גדולה מדי.

לבד מן המחויבות לתעסוקה מלאה, קיים גורם נוסף הלוחץ להעלאת השכר, והוא שהמערכת הממורכזת למשא־ומתן על השכר, הבנויה על קונצנזוס בין העובדים למעסיקים, מתמוטטת. באורח מסורתי, קונפדרציית האיגודים המקצועיים השבדית (Landsorganisation – LO), המקיפה 90% מעובדי הצווארון הכחול, נשאה ונתנה עם פדרציית המעסיקים SAF, המקיפה 80% מן המעסיקים במגזר הפרטי, והסכימה על עליית שכר שתשמור על כושר התחרות הבין־לאומי. עסקה זו קבעה לימים את הנורמה לעובדים אחרים.

ואולם, האיגודים המקצועיים האחרים אינם מוכנים עוד לפגר מאחור, וסכסוכים בין האיגודים המקצועיים מעלים את הלחץ להעלאת שכר. עובדי הצווארון הלבן מתנגדים במידה גוברת והולכת לגישה הסולידאריסטית למיקוח על השכר ודורשים שכר גבוה יותר. יתר על כן, העליה בתעסוקה במגזר הציבורי (המקיף עתה כ־40% מכלל עובדי הצווארון הלבן) הגבירה את כוחם והשפעתם של האיגודים המקצועיים במגזר זה בכל הקשור לנושא השכר. המגזר הציבורי מוגן מפני כוחות תחרותיים, כך שהקשר בין שכר, רווח ועבודה, אשר בלם בעבר את עליית השכר במגזר הפרטי, נעדר כאן. המעסיקים תומכים בביזור רחב יותר: הם רוצים להעביר את המשא־ומתן על השכר לדרג הענפי או המפעלי, כדי לחזק את הקשר בין השכר לרווח. אולם ה־LO מתריעה כי הדבר יביא להחרפת המיקוח על השכר היחסי, תוך התעלמות מן השאלה מהי עליית השכר הרצויה ביותר מבחינת המשק בכללותו.

משאיבדה ה־LO את שליטתה על המשא ומתן על השכר, נעשתה הממשלה מעורבת יותר ויותר בנסיון להטות את הסכמי השכר כלפי מטה. בדרכי עקיפין, על־ידי תמריצי מס והקפאת מחירים זמנית; ובמישרין, על־ידי ניצול מעמדה כמעסיק, הכבידה הממשלה ידה על האיגודים המקצועיים של המגזר הציבורי.

בנוסף לסוגיית השכר, מודאגים כלכלנים שבדיים מהיבטים נוספים של הדגם השבדי, אף שבעיני העולם החיצון הוא נראה כהצלחה מרברבת. הנס טסון סודרסטרום מן המרכז ללימודי עסקים ומדיניות (SNS) אומר כי משקיפים זרים, כגון חוקרי מכון ברוקינגס, הסבורים כי המגזר הציבורי הגדול בשבדיה ושיעורי המס הגבוהים לא יצרו קשיים כלכליים רציניים,

משולים לאותו רופא שיניים הבודק אחד מחוליו פעם ראשונה זה 20 שנה. הוא מצהיר כי פיו של החולה במצב טוב, ומופתע שנותרו בו שיניים בכלל. אך החולה יודע בכל זאת שהוא סובל מכאב שיניים.

סתימת החורים

שבדיה היתה תמיד חלוצה בתחום הרפואה הכל־כלית. היא אימצה מדיניות קיינסיאנית ב־1933, עוד לפני שקיינס פירסם את ספרו **תיאוריה כללית** (General Theory). היא עלתה על הרעיון כי צעדי תעסוקה מתוכננים היטב יכולים לצמצם את האבטלה בלי להגביר את האינפלציה, שנים רבות לפני שמישהו אחר הגה את הרעיון הזה. עתה מבקש שר האוצר מטעם הסוציאל־דמוקרטים להנהיג רפורמות־מס רדיקליות, הדומות מאוד – למרות שאינו מוכן להודות בכך – לאלו שבאמרי־קה. המחושים שהוא מקווה לרפא מורכבים מתמריץ בלתי מספיק לעבודה ולחסכון, ממערכת מיסים שאיננה משיגה את יעדיה, ומאקלים עסקי המקשה על הקמתם של עסקים זעירים.

המיסים האישיים בשבדיה הם הגבוהים ביותר בעולם. מערכת המס הינה פרוגרביסיבית באורח תלול, עם שיעור מס שולי מירבי של 80%. השיעור המירבי ביפן (84%) אמנם גבוה יותר, אך הוא חל רק על הכנסה שנתית העולה על 520,000 דולר; השבדים משלמים 80% כאשר הכנסתם מגיעה ל־46,000 דולר בלבד. יחד עם מס מעסיקים בשיעור של 40% ומס ערך מוסף של 23.5%, תוקעים חוקים אלה טריז עבה בין התגמול שמקבל העובד עבור כל שעת עבודה נוספת – מבחינת כוח הקניה שלו – לבין ערך הגידול של תפוקתו. עבודה נוספת ששוויה 100 קרונות תעניק לעובד הממוצע, לאחר ניכוי מס, סכום של 17 קרונות בלבד.

המיסים על ההון הם שערורייתיים. הם מעלים את הכנסות המדינה בשווי של 1% בלבד מן התוצר המקומי הגולמי, אך גורמים עיוותים גדולים בכלכלה. הם מעוותים את התשואות היחסיות על סוגי השקעה שונים, משום שחוקי המס משתנים לפי סוג הנכס, אופן מימונו וזהות בעליו.

כמו כן, אין מערכת המיסים ממלאת תפקיד משכנע בטיפוח שוויון. מס הכנסה עשוי להיות פרוגרסיבי מאוד על גבי הנייר, אולם העשירים למדו לנצל מערכת מורכבת של ניכויי מס כדי להקל את נטל המיסים הרובץ עליהם. אם מביאים בחשבון את ההכנסה על ההון, הפרוגר־סיביות של המס נראית הרבה פחות קיצונית. בשבדיה, ככל שאתה עשיר יותר, כן אתה משלם פחות מיסים על ההון המהווה חלק מהכנסתך, וזאת בשל הניכויים הגדולים יותר. אתה יכול להשאר שם עשיר על ידי ניצול אסימטריות במערכת המיסים – יש באפשרותך לנכות תשלומי ריבית על הלוואות בשיעורי מס שוליים גבוהים, ולהשקיע את הכסף בנכסים שהמיסוי עליהם קטן, כגון מבני מגורים.

מערכת המיסים הנוכחית היא הזמנה להשתמ־טות ממס. המכון התעשייתי למחקר כלכלי וחברתי מעריך, כי הכלכלה השחורה עלולה להגיע ל־10% עד 20% מן התוצר המקומי הגולמי של שבדיה.

בינואר הציג שר האוצר השבדי את "תוכניתו" לרפורמה במיסים.

- לפשט את טבלת המס ולחלקה לשלושה שיעורי מס שוליים, כאשר השיעור המירבי הוא 60%. להרחיב את בסיס המס על־ידי ביטול כמה זיכויים וניכויים.
- לגבות מס מהכנסה על הון ומרווחי הון בצורה המותאמת יותר לצורות הכנסה אחרות, ולהנ־היג תמריצים לחסכון.
- כל צמצום בהכנסות ממס הכנסה חייב להת־כסות על ידי הכנסות מקור אחר, אולי על־ידי הרחבת בסיס מס ערך מוסף, החל עתה על 70% בלבד ממוצרי הצריכה.

שר האוצר אמור להזמין את ארבע מפלגות האופוזיציה לדון בתוכנית זו, שכן הוא מעוניין לזכות בתמיכה רחבה בפרלמנט לשינויים רדי־קליים מסוג זה. לא תהיה זו משימה קלה. למרות שמפלגות האופוזיציה מסכימות עקרונית כי יש צורך ברפורמה, יש לכל אחת מהן דעה שונה באשר לצורה שאמורה ללבוש הרפורמה. יתירה מזו, המפלגה השמרנית והמפלגה הליברלית רוגזות על כי הסוציאל־דמוקרטים זוממים לגנוב מהן את ההצגה ולהתקשט בנוצותיהן.

אכן, ניתן לתאר את האסטרטגיה הכלכלית של ממשלה סוציאל־דמוקרטית זו – מדיניות פיסקאלית ומוניטרית נוקשה עם סיוע נדיב של צעדים להגברת ההיצע – כ"תאצ'רית" יותר מזו של מרגרט תאצ'ר. ברם קלאס אקלונד, היועץ הכלכלי המיוחד לראש הממשלה, מייעץ לאלה המאשימים את הסוציאל־דמוקרטים בשינוי טעמם לחזור ולקרוא את ספרי ההיסטוריה. הסוציאל־דמוקרטים מעולם לא היו קיינסיאנים אמיתיים,

טוען הלה. תמיד שמחו לפעול לפי כללי השוק.

אפילו כך, עמדתם של הסוציאל־דמוקרטים השתנתה בנושאים אחדים. הם מסכימים עתה כי ההוצאה הציבורית חייבת לעלות בקצב אטי יותר מן התוצר המקומי הגולמי. זו כבר קוצצה מ־67% מן התוצר ב־1982 ל־64% אשתקד. בעתיד, כל התרחבות בשירותים הציבוריים חייבת לנבוע מייעול בנתינתם, לא מהגדלת ההוצאה עליהם.

פירוש הדבר, חשיפת השירותים הציבוריים לתחרות רבה יותר. כלכלנים רבים טוענים כי הממשלה חייבת לנטוש את המונופולין שלה במתן שירותים ציבוריים. שר האוצר מסכים כי יש מקום למגמה כזאת, אך פוסל את העברתם של שירותים כגון בריאות, טיפול בתינוקות או חינוך לידיים פרטיות. הוא סבור כי תחרות חשובה יותר מצעדים כגון אלה. בשם השוויון רוצה ממשלה זו להמשיך ולשלם עבור שירותים ציבוריים, אף אם הללו יינתנו על־ידי אחרים.

תלונות על תורים ארוכים לניתוחים כגון קיבוע שבר הירך והסרת ירוד (קטרקט) הולכות ומתרבות. תורים הם תופעה בלתי נמנעת בכל מערכת הגובה תשלומים מינימליים; אך הגדלה ניכרת של התשלומים הנגבים תעמוד בסתירה למטרתם של הסוציאל־דמוקרטים להבטיח שוויון הזדמנויות. ברם, בעוד הפוליטיקאים מתפלמסים על תפקיד המגזר הפרטי במתן שירותים חברתיים, חודרת העברת השירותים לידיים פרטיות מבעד לדלת האחורית. מרפאות פרטיות צצות כפטריות אחר הגשם. תוכניות פנסיה פרטיות קוראות תיגר על המערכת הממלכתית.

שינוי גדול נוסף במדיניות היה הסרת הפיקוח על שוקי הכספים. תקרות האשראי וההגבלות על שיעורי הריבית בוטלו; צצו הרבה כלים פיננסיים חדשים. קלאס אקלונד טוען, כי שידוד־המערכות מרחיק־הלכת במערכת הפיננסית של שבדיה יביא לכך, שההתמוטטות הגדולה של הבורסה הלונדונית תהיה כאין וכאפס לעומתו. אף־על־פי כן נותרו בעינם הרבה תקנות וחוקים במערכת הפיננסית: שבדיה עודנה נוקטת בכמה מאמצעי הפיקוח הנוקשים ביותר בתחום מטבע החוץ במערב אירופה.

ענקים מגזע הוויקינגים

העסקים הגדולים פורחים בשבדיה. קבוצת החברות הנמנות עם השורה הראשונה של התעשיה השבדית כוללת סיפורי הצלחה למכביר, כגון ״וולבו״, ״אריקסון״ ו״אלקטרולוקס״. שבע מתוך עשר החברות הגדולות ביותר הן המובילות בעולם במוצר העיקרי שהן מייצרות. ״אלקטרולוקס״, למשל, הפכה ליצרנית הגדולה בעולם של מכשירי חשמל ביתיים, בעוד שיצרניות אירופיות אחרות פשטו את הרגל.

חלק מסוד ההצלחה נעוץ בכך, שהתעשיה השבדית נאלצה זה כבר ליהפך לרב־לאומית בשל ממדיו המצומצמים של השוק המקומי. חברות כגון ״וולבו״, ״אריקסון״ ו״אלקטרולוקס״ מוכרות 70%-90% מתוצרתן בחו״ל. בשנתיים האחרונות היתה ההשקעה השבדית הישירה בחו״ל שקולה למחצית ההשקעה הקבועה המקומית. כ־60% מעובדיהן של עשר החברות הגדולות ביותר מוצבים בחו״ל.

התחרות הבין־לאומית שמרה על חיוניותן של החברות הגדולות. נראה כי התעשיה השבדית שרויה במצב טוב: היא מתקדמת מבחינה טכנולוגית ומנוהלת היטב. המחקר והפיתוח בתעשיה עלו מ־4% מן התפוקה ב־1973 ל־10% מהתפוקה כיום - שיעור גבוה יותר מאשר באמריקה, יפאן או גרמניה המערבית. בשבדיה מספר הרובוטים התעשייתיים לנפש גדול מאשר בכל מדינה אחרת.

משרד האוצר מגלה יחס ידידותי כלפי האווזים התעשייתיים של שבדיה, אף־על־פי שהוא חוטף את ביצי הזהב שהללו מטילים בטרם יגיעו לכיסים פרטיים. נטל מס החברות הינו קל יחסית. שיעור המס הנומינלי על רווחים הינו כ־50%, אולם ניכויים נדיבים עבור השקעות עשויים לצמצם את השיעור האפקטיבי־20%.

אולם גישה זו למיסוי מערימה קשיים על החברות הקטנות. פירמה קטנה אינה מסוגלת לנצל אשראי להשקעות אלא אם כן היתה רווחית עוד קודם לכן. מנהליהן של פירמות קטנות סובלים מגיגנוני ביורוקרטיה וסחבת. ההגבלות על פיטורי עובדים, למשל, מטרידות פחות את החברות הגדולות משום שתחלופת העובדים הגדולה יותר מעניקה להן יתר גמישות.

לו ניתנה להן ההזדמנות, יכלו הפירמות הקטנות למלא תפקיד חשוב יותר בעתידה הכלכלי של שבדיה. המגזר הציבורי אינו יכול עוד להבטיח היצע מתרחב־בהתמדה של מקומות־עבודה, כך שכדי לקיים תעסוקה מלאה יצטרך המגזר הפרטי להגדיל את חלקו. הממשלות בשבדיה מאירות פנים זה זמן רב לענקים הקיימים, אך את הדגם השבדי שלהן יש להתאים לנסיבות, כדי לעודד את ענקי העתיד. ■

ויליאם מ. דגר

תכנון כלכלי דמוקרטי ושיתוף עובדים בבעלות

הפרוגרסיבים בארה"ב דורשים כיום תכנון כלכלי דמוקרטי ובעלות/שיתוף עובדים כחלופות לנסיגה ולכלכלה הריגנית.[1] האינסטיטוציונליזם היה זה זמן רב אסכולת־מחשבה האמונה על רפורמה, ואילו האינסטיטוציונליסטים בלטו בגישתם הפרוגרסיבית והפרגמטית לבעיות חברה. מדי שנה מגייסת מסורת גאה זו לשורות חסידיה מספר אינסטיטוציונליסטים חדשים. אף־על־פי כן מתבוננים מתקנים פרוגרסיביים בחשש מסויג באינסטיטוציונליזם ורואים בו צורה חדשה של "קורפורטיזם".[2]

הקורפורטיזם הוא ביסודו של דבר גישה אליטיסטית לבעיות החברתיות של התרבות התעשייתית, הנשענת במידה רבה על מומחים כדי לספק פתרונות טכניים לבעיות חברתיות ועל הכוח הקורפורטיבי הממורכז כדי ליישם את הפתרונות הללו. הקורפורטיזם מגביר את אי־השוויון שבסטטוס־קוו על־ידי הקלתו וכן על־ידי שיפור כמה ממאפייניו הגזעניים והכיתתיים, תוך שמירה איתנה על זכויות היתר המונחות ביסודו. הקורפורטיזם הוא קפיטליזם בעל פני אנוש, המתוכנן על־ידי המבנה הממורכז של עוצמת התאגידים. הקורפורטיזם איננו מה שמתארים לעצמם האינסטיטוציונליסטים כאשר מושמעת הדרישה לתכנון כלכלי, כך שחשוב מאוד להבחין בין אינסטיטוציונליזם לבין קורפורטיזם, פן יאבד לאינסטיטוציונליזם מעמדו כאסכולת מחשבה פרוגרסיבית. הואיל ותכנון כלכלי ובעלות/שיתוף עובדים הינם נושאים מרכזיים בפרוגרסיביזם בן זמננו, הרי שבדיקת הסוגיה של תכנון כלכלי ובעלות/שיתוף עובדים מנקודת ראות אינסטיטוציונליסטית תסייע להבהרת יחסו של האינסטיטוציונליזם למחשבה הפרוגרסיבית.

תכנון ואינסטיטוציונליזם

האינסטיטוציונליסטים דוחים את האידיאולוגיות של ה"איזמים" למיניהם ומסתייגים מאורח מחשבה אוטופי. אף כי הסוציאליזם איננו בהכרח קשוח מבחינה אידיאולוגית, ואף איננו אוטופי באורח בלתי מציאותי, אין רוב האינסטיטוציונליסטים דוגלים בסוציאליזם. אולם מאחר שלאינסטיטוציונליסטים חסרה האמונה האורתודוקסית של הכלכלנים בכוחו של השוק, הרי שהתמיכה בתכנון כלכלי טבועה ביסודה של תורת הכלכלה האינסטיטוציונליסטית. בהיותם מודעים לתפקיד המכריע שממלא השלטון בעיצוב "מנגנון השוק", מתייחסים האינסטיטוציונליסטים בחשד ובאי־אמון לדגמים התחרותיים ולמה שקרוי "חוקי" ההיצע והביקוש. יתירה מזו, בהיותה אמונה מבחינה פילוסופית על אינסטרומנטליזם, פונה המחשבה האינסטיטוציונליסטית עורף לאוטומטיות המשוערת של השוק ונזקקת לצורה כלשהי של תכנון דמוקרטי מודע, כצורה העיקרית של פיקוח חברתי על הכלכלה המתועשת. אלן גרוצ'י, ההיסטוריון שסקר את תולדות המחשבה האינסטיטוציונליסטית בחמישים השנים האחרונות, הדגיש שוב ושוב את ההשלכות התכנוניות של האינסטיטוציונליזם.[3] ואילו קנדל קוקרן, אחד ממייסדי האגודה למחשבה אינסטיטוציונליסטית, קבע בצורה ברורה מאוד את עמדתה של זו עוד לפני 30 שנה ומעלה: "כאשר המערכת הכלכלית נתפסת כתופעה חברתית או אנושית, ולא כאוסף חוקי טבע וכוחות טבע שאין להתערב בהם, כופר

מתוך Journal of Economic Issues (JEI), כרך 21, מארס 1987. הכותב הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטת דה־פול.
תרגום: עמוס פלד.

האינסטיטוציונליסט במה שנחשב אולי כעקרון החשוב ביותר בתיאוריה האורתודוקסית - יעילותו של מנגנון השוק ככוח המארגן בכלכלה התעשייתית המודרנית".[4]

האינסטיטוציונליסטים יכולים להיווכח, שכלכלת ארה"ב אכן איננה מערכת שוק אוטומטית; הם יודעים שהחוקים ה"טבעיים" של השוק לא ילבישונו, לא יאכילונו, לא יחנכונו ולא ירפאונו באורח אוטומטי. פעולתם האוטומטית של חוקי הטבע הנדיבים לא איפיינה את זירת סחר החליפין. במקום להיות מערכת שוק, כלכלת ארה"ב הינה מערכת תעשייתית. ואם אין החברה מתכוונת להתמיד ברפורמה ולהפיח רוח חיים במערכת התעשייתית שלה, שום חוקי טבע לא יחושו להצלתה. ראשית, חוקי הטבע של השוק אינם דואגים לחברה. זאת עושה המערכת התעשייתית. יתירה מזו, המערכת התעשייתית איננה דבר שצמח באופן טבעי. היא איננה אוטומטית. המערכת התעשייתית היא תוצר של פעולה ומחדל קולקטיביים. זירת החליפין - ה"שוק" - משקפת את תוצאות מאבקי הכוח והשינויים הטכנולוגיים המונחים ביסודה והמניעים את הכלכלה התעשייתית. הפרמטרים אשר בהם מתבצע סחר החליפין נקבעים על־ידי כוחות שמחוץ לזירת החליפין. בסוף המאה ה־20 מפגרת המערכת התעשייתית פיגור רב אחר הפוטנציאל שלה, ולמרות ביטול ההגבלות ותרופות־האליל של כלכלת־ההיצע של חסידי השוק, לא נראה באופק חידוש אוטומטי של נעורי השוק. ה"שוק" אינו גורם סיבתי. הוא רק מקל על החליפין. זירת החליפין אינה גורמת לשינוי מפליג; היא רק משקפת שינוי כזה.

האינסטיטוציונליסטים החלו להבין, שה"שוק" איננו המוסד החזק ביותר בכלכלה. כמה מחקרים ריאליסטיים הגיעו למסקנה, כי התאגיד המבוסס, חזק, לעיתים, יותר מן ה"שוק". התאגיד המבוסס מנהל תכופות את השווקים שאותם הוא משרת. יותר משהשווקים מנחים תאגידים כאלה, מנחים הם את השווקים. כפי שהסביר ג'ון מונקירס, כוחם של התאגידים התמזג עם התכנון הממורכז של המגזר הפרטי.[5] ואילו ג'ון בלייר גורס, כי בתקופות טובות או רעות, התאגיד הענק, לא השוק, הוא שקובע את מרבית המחירים.[6] באמצעות גלים רצופים של שילוב אופקי, שילוב אנכי, ועתה גם אינטגרציה של צברים, היה התאגיד הבשל לכוח גדול וחזק עד כי חצה את גבולות המדינה הלאומית. כמוסבר על ידי ריצ'רד ברנט ורונלד מולר, התאגיד הגדול חזק עתה יותר מהרבה מדינות קטנות.[7] לדברי צ'רלס לינדבלום, יכול התאגיד הגדול, ברוב המקרים, לעמוד על כך, שהממשלה תמלא אחר דרישותיו, אף אם דרישות אלה נוגדות את הצרכים החברתיים.[8] בהטותם אוזן לכל ההסברים הריאליסטיים הללו, מסיקים בדרך־כלל, האינסטיטוציונליסטים, שכלכלת התעשיה האמריקנית מתוכננת על־ידי תאגידים רבי עוצמה. אין זו תוצאה של כוחות השוק האוטומטים. ולאחר שכלכלת ארה"ב, המתוכננת על־ידי התאגידים, הפגינה הישגים כה דלים, החלו האינסטיטוציונליסטים להבין, כי דרושה צורת תכנון חדשה כדי לשפר את הישגי התעשיה.

במקום המחסור ואי־השוויון המתוכננים, המאפיינים את שלטון התאגידים, חייב לבוא תהליך של תכנון כלכלי דמוקרטי. מאחר שלא שלטון התאגידים ולא כוחות השוק אין בהם כדי ליצור אוטומטית שפע תעשייתי וקידמה חברתית, הרי ששינוי־הערכיון האמור הינו הכרח מוסדי. הפרוגרסיבים בכל מקום דורשים משטר חיים טוב יותר, דמוקרטי יותר. צ'רלס לינדבלום מייצג גישה זו כאשר הוא קובע: "להלכה, התאגיד הפרטי הגדול תואם באורח מוזר את התאוריה והחזון הדמוקרטיים, אך למעשה אינו תואם. רוב הפרוגרסיבים בארה"ב דרשו זה זמן רב בעלות שיתוף עובדים מסוג מסוים ותכנון דמוקרטי מסוג מסוים, שני דברים הנראים כתהליכים המובילים להרחבת חלקו הפעיל של הפרט בקבלת החלטות ובהערכת התוצאות לגבי כל העניינים המשפיעים על חיי הפרט ועתידו."[9]

לפני מאה שנה תמכו "אבירי העבודה" נמרצות ברעיון של הקמת מפעלים בבעלות העובדים ובניהולם. ואולם הרעיון לא זכה לתמיכה במרבית חוגי העובדים עם ירידתם של ה"אבירים". ברם, לאחר מכן, לפני כ־25 שנה, עוד לפני הזעם והדכדוך שגרמה מלחמת וייטנאם, הכריזו ה"סטודנטים למען חברה דמוקרטית", בהצהרתם המפורסמת בפורט הורון: "איננו רואים שום סיבה, שבני־אדם לא יוכלו להתמודד עם הקשיים והחובות שמטיל עליהם מצבם, אם החברה תושתת לא על השתתפות של מיעוט אלא על השתתפות הרוב בקבלת ההחלטות".[10]

תום היידן, אחד מראשוני המנהיגים של ה"סטודנטים למען חברה דמוקרטית", בילה את 25 השנים האחרונות כפעיל בענייני חברה בארה"ב. בספרו, שראה אור לא מכבר, "העתיד האמריקני" (The American Future) הוא ממשיך לקרוא לדמוקרטיזציה הן של התאגיד הגדול והן

של המערכת הכלכלית אשר הלה עיצב כדי שתשרת את האינטרסים שלו.[11]

מהו סוג התכנון הנדרש?

התכנון הקיים בארה"ב

התורה הכלכלית האינסטיטוציונליסטית היא כלכלה של תכנון ורפורמה. ברם, יש להבהיר היטב את אופי התכנון הקיים בארה"ב, כדי שלא לבלבל בינו לבין כלכלת זכויות־היתר המוקנות. האינסטיטוציונליסטים בני זמננו, החל בג'ון גלברייט וכלה בג'ון מונקירס, תמימי דעים, כי תכנון התאגידים החליף את השוק בחלק משמעותי של כלכלת ארה"ב.[12] גם אנו מסכימים, כי תכנון התאגידים אינו משרת בהכרח מטרה ציבורית. בעניין זה חוברים אנו אל אלה המכנים עצמם "האינסטיטוציונליסטים החדשים". אלה המכנים עצמם בשם זה, ובמיוחד אוליבר ויליאמסון, טוענים, כי עוצמת התאגידים ותכנון התאגידים עולים בקנה אחד עם טובת הציבור; הם טוענים, כי זהו עדיין הטוב שבכל העולמות האפשריים, גם אם תכנון התאגידים בא במקום השוק. שכן, לדעת "האינסטיטוציונליסטים החדשים", מיזוג תאגידים, היררכיות ניהוליות ומפעלים משותפים מקדמים יעילות כלכלית ולא עוצמה כלכלית.[13] "האינסטיטוציונליסטים החדשים" הינם, בלי ספק, קורפורטיסטים מן הסגנון הישן.

אולם כאשר אינסטיטוציונליסטים רציניים דורשים תכנון כלכלי, אין הם מציעים לחזק את המערכת הקיימת של תכנון תאגידי. אין הם תומכים בקורפורטיזם. נהפוך הוא. אנו קוראים להחלפת אי־השוויון, אי־היעילות וחוסר־האחריות של התכנון התאגידי, בתהליך תכנון דמוקרטי המקדם שוויון, יעילות ואחריות חברתית. תהליך כזה אינו מתחולל כרגע בארה"ב. תחת זאת, במוקד התכנון המרכזי של כלכלת ארה"ב עומדת מערכת שליטה מושרשת היטב וזכויות־יתר מוגנות של תאגידים. תאגידים מוגנים מתכננים תכניות לתועלתם הם, לרווחתם הם ועל חשבונו של מי שנושא בהוצאות.[14] אין תכנונם מכוון להגברת היעילות החברתית. רווחיהם אינם קשורים ליעילות חברתית, אלא נובעים מן העוצמה שבידיהם. הם מפיקים רווחים משום שבידיהם השלטון; הם נהנים מרווחים משום שהם יכולים להסיר מעצמם אחריות חברתית למעשיהם. הם יכולים לשלם שכר נמוך מכדי לקיים רמת חיים סבירה. הם יכולים להתייחס לעבודה כאל עלות־ייצור משתנה. הם יכולים לזהם את האוויר, את המים ואת הקרקע בשפכיהם. הם יכולים אפילו לזהם את התרבות בתעמולתם הניהולית. וחשוב מכל, תאגידים מוגנים יכולים **לתכנן** את כל הדברים האלה. אין מטרתו של התכנון האינסטיטוציונליסטי לסייע להם לעשות זאת; תכליתו לחזק את ההיבטים המועילים שבביצועי התאגידים. התכנון האינסטיטוציונליסטי נועד לחזק את המניעים התעשייתיים ולא הכספיים של התאגידים.

סוגים רבים של אינסטיטוציונליזם תכנוני קיימים כבר כיום במגזר הממשלתי. בכל שלוש הרמות של הממשל המפוצל בארה"ב, מנסים פקידי רשות להתגבר על בעיות חברתיות באמצעות תכנון ורפורמה. דוגמאות לתכנון ציבורי בכל שלוש הרמות מצויות בשפע. ברמה המקומית מנסים עובדי ההוראה, למשל, להתמודד עם הבעיות החינוכיות של אוכלוסיה מודרנית ניידת. ברם, כאשר ישנם אלפי מחוזות־חינוך עצמאיים, בתי־ספר של הכנסיות ובתי־אולפנא פרטיים, ועוד אלפי קולג'ים ציבוריים נמוכי־דרג, קולג'ים רגילים ואוניברסיטאות, שכולם הולכים בדרכם שלהם, נותרות בעיות החינוך ללא פתרון. במישור של המדינות משתדלים עובדי הרווחה לטפל בבעיותיהם של 30 עד 35 מיליון איש החיים מתחת לקו העוני. ואולם בשל האיוש והמימון הבלתי־מספיקים, שהם מנת חלקן של המדינות, ההתקדמות הינה איטית מדי. במישור הפדרלי מנסים עובדי הרשות להגנת הסביבה לעסוק בבעיות הזיהום הגוברות של התעשיה האמריקנית, שהינה בלתי־אחראית מבחינה חברתית. אולם יכולתם התכנונית, המשפטית והמקצועית נופלת בכל מקום מזו של התאגידים המוגנים. לפיכך, אף־על־פי שקיים תכנון ממשלתי, הוא מהווה, במידה רבה, סידרה של תגובות בלתי־מתואמות ושליפות־מן־המותן לבעיות ציבוריות.

הנהגת רפורמה בתכנון בארה"ב

תכנון ממשלתי דמוקרטי חייב ללכת יד ביד עם רפורמה פנימית בתאגידים. בלי רפורמה כזאת, ישרת התכנון הדמוקרטי, באורח בלתי־נמנע, את התאגידים. זהו החשש המזדקר לנגד עיניהם של סוציאליסטים דמוקרטים ומארקסיסטיים בשמעם על התכנון והרפורמה מיסודו של האינסטיטוציונליזם: האם ייבחרו המתכננים האינסטי־

טוציונליסטיים על־ידי מתכנני התאגידים? האם ינוצל התכנון האינסטיטוציונליסטי לתועלת התאגיד מכוח צורה חדשה של קורפורטיזם? האם יהיה התכנון האינסטיטוציונליסטי בעל גוון אותוריטרי וינוהל מלמעלה למטה?

האינסטיטוציונליסטים טוענים זה זמן רב, כי התכנון התאגידי, שמטרתו פרטית, חייב להיות מוכוון מחדש על־ידי תכנון ממשלתי שמטרתו ציבורית, וכי האחרון חייב להתעצם ולהשתפר. ברם, האינסטיטוציונליסטים חייבים גם להדגיש, כי ליוזמות התכנוניות בארה"ב נשקפת סכנה חמורה של מיסוד נוסף של שלטון התאגידים, אלא אם כן יחולו שינויים יסודיים ביחסי הכוחות במערכת הפוליטית ובמערכת התאגידים. השאלה, מה יש לעשות כדי לקדם את הדמוקרטיזציה ולהביא לשינוי פניו של השלטון, היא נושא למאמרים נפרדים. כאן נסתפק באיזכור הצורך בדמוקרטיזציה ובהיערכות־מחדש יסודית של המערכת הפוליטית בארה"ב, כדי שהתכנון הצי־בורי יוכל להיות יעיל או דמוקרטי. למצער יש להקים מפלגת פועלים בעלת כוח־חיות ולהנהיג בחירות יחסיות. כמו כן עלינו להנהיג תהליכים דמוקרטיים פתוחים לכל בתוך התאגידים האמרי־קניים, כדי להחליש את האינטרסים הפיננסיים ולחזק את האינטרסים התעשייתיים של אמריקה התאגידית. בתחום זה יכולה הבעלות/ההשתתפות של העובדים למלא תפקיד מכריע.

מה צריך להיות תפקידם של העובדים?

תכניות מכל צבעי הקשת

תכניות להקצאת מניות־בעלות לעובדים* אינן הדרך להנהגת בעלות־עובדים בארה"ב. תכניות כאלו הופכות להיות מפלטי־מס מסיביים לבנקים המממנים אותן, ולא צעדי ביניים בדרך לדמו־קרטיה כלכלית. יתירה מזו, תכניות ESOP הפכו אמצעי בידי חברות בבעלות משפחתית למימון עסקות־רכישה רווחיות, יותר מאשר אמצעי בידי העובדים לרכישת בעלות ולהנהגת יתר דמוקרטיה במקום העבודה. תכניות ESOP אינן מקנות זכות הצבעה או סמכויות ניהול לעובדים עצמם. תחת זאת מוחזק חלקם של העובדים במניות בקרן באמנות מיוחדת, שבה הנאמנים מצביעים מכוח המניות שברשותם, והם נבחרים או מתמנים בדרך־כלל על־ידי ההנהלה ולא על־ידי העובדים. תכניות ESOP שיוזמים הבעלים רבות יותר מאלה שיוזמים העובדים. האחרונות הן תוצאת יאושם של העובדים. הללו מקריבים לפעמים את זכויות הפנסיה שלהם, את חוקי מקום עבודתם ואת שכרם המעוגן בהסכם עם האיגוד המקצועי, כדי להפעיל תכנית ESOP בנסיון נואש להציל את מקום עבודתם. לו נבנו תכניות ESOP באופן שיש בו כדי להעניק לעובדים זכויות הצבעה המגיעות לרוב ולשמור על הפנסיות שלהם, על חוקי העבודה שנועדו להגנתם, ועל שכרם, עשויות היו אולי להתפתח למוסדות פרוגרסיביים. ברם, תכניות ESOP הקיימות כיום בארה"ב אינן כאלה.

תוכניות ESOP מתחילות בפירמה פרטית. ואולם תנועת הקואופרציה של העובדים מתחילה בפירמה חדשה לחלוטין בבעלות העובדים. על כן, תנועת הקואופרציה מעניקה הזדמנות טובה בהרבה ליצירת בעלות מלאה של העובדים והפ־קדת הניהול באופן בלבדי בידי העובדים. מפעל ייצור קואופרטיבי מבוסס על יוזמת העובדים עצמם; עוצמתם והשפעתם של הבנקים, הבעלים והאליטות הניהוליות המוגנות איננה מורגשת שם, ועל כן אין בנמצא גורם שיעוות את הקואופרציה, לפחות לא בהתחלה. אף־על־פי־כן תנועת הקואופרציה בארה"ב נתקלה בקשיים רבים. כל שנות קיומה לא היו לה משאבים כספיים ומקורות סיוע טכני מספיקים. שומה, איפוא, על האינסטיטוציונליסטים לסייע במתן שני הדברים הללו לתנועת הקואופרציה הממשי־כה במאבקה. ברם, תנועת הקואופרציה לא תפגע במוקד עוצמתם של התאגידים בעתיד הקרוב, גם אם ישופר מצבה מבחינת המימון והסיוע הטכני. דרוש משהו אחר.

הפקעת זכויות הרכוש של התאגידים הפרטיים עשויה להיות תואמת את התפיסה הכללית של האינסטיטוציונליזם יותר מאשר הסתמכות על בעלות־עובדים באמצעות תוכניות ESOP ועל קואופרטיבים. "הפקעה" בהקשר זה כוונתה הפרדה והקצאה־מחדש של זכויות ספציפיות. האינסטיטוציונליסטים מודעים זה זמן רב לכך, שהתפתחויות על־פי קווים אלה כבר חלו בפועל, לפחות באופן חלקי, בצורת הפרדת הבעלות מן השליטה בתאגיד המבוסס.[15]

יתירה מזו, האינסטיטוציונליסטים מכירים בכך, שצבירת רכוש איננה זכות טבעית; אין היא

* Employee Stock Ownership Plans – ESOP –
ראה ילקוט למחשבה סוציאליסטית, מס' 6, דצמבר 1985 - וכן מאמרים נוספים בפרסום זה.

מתת־אל; אין היא מכלול אחד שאינו ניתן לחלוקה. הרכוש הוא צרור של זכויות שונות, הנוצרות ומוגנות על־ידי פעולה קיבוצית. כדי לחולל דמוקרטיזציה בלב אמריקה התאגידית, יכולים אנו להפקיע זכויות אלו ולהקצותן מחדש לעובדים ולציבור, אם יש צורך בכך, לשיעורין. כשם שביקעו את האטום, ניתן גם לבקע את הרכוש. לבעלי התאגידים יש כיום הזכות לבחור את מועצת המנהלים של התאגיד, חלק מזכות זו ניתן להפריד ולהקנות לציבור. מנהלים שהם נציגי ציבור יכולים להוות רוב במועצות המנהלים של תאגידים גדולים מאוד, או במועצות המנהלים של שירותים ציבוריים, של קבלני משרד ההגנה ושל תאגידים דומים אחרים. ניתן היה גם לשלוח מנהלים מקרב העובדים למועצות המנהלים של תאגידים לפי הגירסה האמריקנית של זכות־הכרעה משותפת. ניתן היה אזי לסלק לחלוטין את הדירקטורים מטעם הבעלים או ההנהלה. למועצות המנהלים של התאגידים יש עתה הזכות לבחור את המנהלים הבכירים של התאגיד. את זכותם זו ניתן להפקיע ולמסרה למישהו אחר. ההנהלה כבר עשתה כן ברוב התאגידים הגדולים. לאמור, הזכות לבחור מנהלים בכירים כבר הופ־קעה על־ידי ההנהלה עצמה. את הזכות הזאת ניתן להעביר בנקל מן ההנהלה לעובדים עצמם. לבעלי תאגיד יש הזכות – ולעתים קרובות גם העוצמה – לקבוע את המחירים הנדרשים על־ידי התאגיד. בתקופות תחולתן של תכניות לפיקוח על השכר והמחירים, מקצה הציבור מחדש את הזכות האמורה למוסדותיו הוא. ניתן בנקל להשאיר זכות זו דרך־קבע בידי הגורם שלו היא שייכת – לאמור בידי המתכננים הדמוקרטיים ועובדי התעשיה. לבעלי תאגיד יש הזכות להקים מפעלים חדשים ולסגור מפעלים קיימים. גם זכות זו ניתן להפקיע מידיהם ולהעבירה לעובדים או למתכננים הדמוקרטיים. לבעלי תאגיד הזכות לרכוש תאגידים אחרים. זכות זו ניתנת לביטול. לבעלי תאגידים בארה"ב הזכות להשקיע בדרום־אפריקה. גם זכות זו אפשר להפקיע או לבטל. הוא הדין בכל זכות וזכות הכלולה בקובץ זכויות הרכוש של התאגיד.

ההפקעה יכולה לחדור ללב ליבו של הקפי־טליזם התאגידי ולהביא להעברה מסודרת של הזכויות לעובדים ולמתכננים דמוקרטיים. ההפ־קעה היא דרך טובה יותר לדמוקרטיזציה של ארגוני התאגידים השולטים עתה בכלכלות התע־שייתיות של המערב. היא עדיפה על תכניות ESOP, משום שהללו אינן דמוקרטיות כלל. היא גם עדיפה על קואופרטיבים, משום שהללו אינם נראים כמבטיחים מבחינת יכולתם לחדור למער־זיהם התעשייתיים של התאגידים המוגנים.

* * *

הרחבת שיתוף העובדים היא צעד לקראת דמוקרטיה כלכלית רבה יותר ויתר שוויון. בתור שכזו, היא עומדת במבחן האינסטרומנטליסטי של ערך חברתי. בעלות/שיתוף עובדים מצדיקה תמיכה אינסטיטוציונליסטית. משום כך תמיכה בשיתוף עובדים עולה בבירור בקנה אחד עם המסורת האינסטיטוציונליסטית. אולם בדרך ההפ־קעה, יביא שיתופם המוגבר של העובדים לחדירת עקרון הדמוקרטיה ללב לבו של שלטון התאגידים. דבר זה יבטיח, כי התכנון הדמוקרטי, שעליו ממליצים כלכלנים מוסדיים, ישאר דמוקרטי. שיתוף העובדים כשלעצמו לא יבטיח פעולה חלקה ומתואמת של המערכת התעשייתית האמריקנית. לשם כך דרוש גם תהליך של תכנון כלכלי, לאומי ודמוקרטי. אף הקואופרטיבים המוצלחים ביותר של העובדים לא יתאמו באופן טבעי את פעילותם עם זו של קואופרטיבים אחרים. תיאום מחייב תכנון לאומי. אולם בה בעת, גם פקידי התכנון הפרוגרסיביים ביותר לא ישארו דמוקרטיים באורח טבעי. יש לשמור את צעדיהם על־ידי הנהגת דמוקרטיה כלכלית שור־שית ורבת עוצמה – על־ידי הרחבה רצופה של חלקם של העובדים בקבלת ההחלטות ובהערכת התהליכים המתרחשים בכלכלה התעשייתית. השתיים חייבות להתפתח יחדיו. ובקרב התנועות הפרוגרסיביות הפועלות למען רפורמה בארה"ב, חייבת התנועה האינסטיטוציונליסטית להוביל בראש.

הערות

1. שלוש דוגמאות מן הזמן האחרון הן ספרו של כריסטופר איטון גן **ניהול עצמי של העובדים בארה"ב** (Workers' Self Managment in the United States) (הוצאת Cornell University Press, איתקה, 1984); ספרם של מרטין קרנוי ודרק שירר **דמו־קרטיה כלכלית** (Economic Democracy) (הוצאת M.E. Sharpe ארמונק, ניו־יורק, 1980); וספרם של סמואל באואלס, דוד מ. גורדון ותומס א. וייסקופף **מעבר לאדמת הבור** (Beyond the Waste Land) (הוצאת Anchor Press / Doubleday, גרדן סיטי, ניו־יורק, 1983).
2. שתי דעות ביקורתיות מוצאות את ביטויין בספרו של דונלד סטבייל **נביאי הסדר** (Prophets of

(Order (הוצאת South End Press, בוסטון 1984) ובספרו של ברטרם גרוס **פאשיזם ידידותי** (Friendly Fascism) (הוצאת South End Press, בוסטון, 1980).

3. אלן ג. גרונצ'י: "**תפיסת התכנון הלאומי בתורת הכלכלה המוסדית**" (The Concept of National Planning in Institutional Economics) ראה בכתב־העת Southern Economic Journal מס' 6 (אוקטובר 1939), עמודים 121־144; **מחשבה כלכלית בת זמננו** (Contemporary Economic Thought) (הוצאת Augustus M. Kelley קליפטון, ניו ג'רסי, 1972), עמודים 287–339; ו"אי ודאות, תכנון אינדיקטיבי ומדיניות תעשייתית" Uncertainty Indicative Planning and Industrial Policy) בקובץ **מדריך אינסטיטוציונליסטי לתורת הכלכלה ולמדיניות הציבור** (An Institutionalist Guide to Economics and Public Policy) בעריכת מרק ר. טול (הוצאת M.E. Sharpe, ניו יורק, 1984), עמודים 177–198.

4. קנדל פ. קוקרן: **תפיסת התכנון הכלכלי בתורת הכלכלה המוסדית** (The Concept of Economic Planning in Institutional Economics) (עבודת דוקטורט באוני' אוהיו, 1955), עמ' 15.

5. ג'ון ר. מונקירס: **הטרנספורמציה של הקפיטליזם האמריקני** (The Transformation of American Capitalism), (הוצאת M.E. Sharpe, ארמונק, ניריורק, 1985).

6. ג'ון מ. בלייר: "עוצמת השוק ואינפלציה: דגם־יעד לתשואה קצרת טווח" (Market Power and Inflation: A Short-Run Target Return Model), בכתב־העת Journal of Economic Issues, מס' 8 (יוני 1974): עמודים 453–478).

7. ריצ'רד ג. ברנט ורונלד א. מולר: **היקף גלובלי** (Global Reach) (הוצאת Simon and Schuster, ניו־יורק, 1974).

8. צ'רלס א. לינדבלום: **פוליטיקה ושווקים** (Politics and Markets) (הוצאת Basic Books, ניריורק, 1977).

9. **אלטרנטיבות** (Alternatives), בעריכת אירוינג האו (הוצאת Pantheom ניריורק, 1984).

10. סטודנטים למען חברה דמוקרטית: "הצהרת פורט הורון (Port Huron Statement), בקובץ: **אינדי־בידואליזם: האדם בחברה המודרנית** (Individualism: Mam in Modern Society) בעריכת רונלד גרוס ופול אוסטרמן, עמודים 233–240.

11. תום היידן: **העתיד האמריקני** (The American Future), (הוצאת South End Press בוסטון, 1980).

12. ג'ון קנת גלברייט: **תורת הכלכלה והמטרה הציבו־רית** (Economics and the Public Purpose), (הוצאת Houghton Mifflin, בוסטון, 1973), וג'ון ר. מונ־קירס: **הטרנספורמציה של הקפיטליזם האמריקני** (The Transformation of American Capitalism), (הוצאת M.E. Sharpe, ארמונק, ניריורק, 1985).

13. הפרסום החדש ביותר בתחום זה של אינסטי־טוציונליזם תחליפי הוא ספרו של אוליבר א. ויליאמסון: **המוסדות הכלכליים של הקפילטיזם** (The Economic Institutions of Capitalism), (הוצאת Free Press ניריורק, 1985)

14. ק. וליאם קפ: **מחירו החברתי של מפעל פרטי** (The Social Costs of Private Enterprise) (הוצאת Schoken Books, ניריורק (1950, 1971).

15. אדולף א. ברל וגרדינר ס. מינס בקובץ: **התאגיד המודרני והרכוש הפרטי** (The Modern Corporation and Private Property), מהדורה מתוקנת (הוצאת Harcourt, Brace and World, ניו־יורק, 1968).

ג'ניס פטרסון

הפמיניזציה של העוני

מתוך Journal of Economic Issues (JEI), כרך 21, מס' 1, מארס 1987.
תרגום: עמוס פלד

ה"פמיניזציה של העוני" מתייחסת לשינוי הדר־מטי בהרכב אוכלוסיית העוני, שהתחולל בארה"ב במהלך עשרים השנים האחרונות. עד שנות השישים היו ראשיהן של רוב המשפחות העניות בעלים או גברים אחרים. אולם, בין השנים 1969–1978 ירד מספר המשפחות העניות שברא־שן גברים (גברים בודדים ומשפחות מעורבות) מ־3.2 מיליון ל־2.6 מיליון. באותה תקופה עלה בשליש מספר המשפחות העניות שבראשן נשים עם ילדים קטינים מ־1.8 מליון ל־2.7 מיליון (בלאושטיין 1982, עמ' 8).

מגמה זו נמשכת גם בשנות השמונים. ב־1983 היו ראשיהן של כמחצית מן המשפחות העניות נשים, לעומת 36% בתחילת שנות השבעים (פירס 1983, עמ' 70). שיעור העוני במשפחות שבראשן אשה (36% ב־1983) גדול כמעט פי 3 משיעורן במשפחות שבראשן גבר, וגדול כמעט פי 5 משיעורן של משפחות המונות בעל ואשה (משרד המסחר של ארה"ב 1985, עמ' 19). כיום, שניים

מתוך שלושה עניים מבוגרים הינן נשים, שלושה רבעים מן העניים הן נשים וילדים (סלרד, אהרנרייך וסקלר 1983, עמ' 6; פירס 1983, עמ' 70).

מגמות אלו בולטות ביתר שאת בקהילה השחורה. במהלך שנות השבעים ירד מספר המשפחות השחורות העניות אשר מפרנסיהן גברים ב־35%, בעוד מספר המשפחות שמפרנסיהן נשים עלה ב־62%. במהלך עשור אחד, גדל שיעור המשפחות השחורות שבראשן אשה ממחצית לשלושה־רבעים מכלל המשפחות השחורות העניות (פירס 1983, עמ' 70).

הגם שנשים רבות הן עניות, מהיותן נמנות עם משפחות של גברים עניים, נראה כי הולך ועולה מספרן של אלה הנעשות עניות "בזכות עצמן", דבר המעלה את השאלה: "מהם הגורמים החברתיים והכלכליים הקשורים בזהות הנשית, הגורמים לשיעורי עוני גבוהים יותר?" יש הטוענים, כי בעוד שלנשים עניות תכונות רבות המשותפות להן ולגברים עניים, ניתן לייחס את שיעורי העוני הגבוהים יותר בקרב נשים לשני גורמים: (1) הנשים ממשיכות לשאת באחריות העיקרית הקשורה לגידול ילדים; (2) בפני הנשים ניצבות אפשרויות מוגבלות בשוקי העבודה (בלאושטיין 1982, עמ' 20; סמית 1984, עמ' 291). מחקרים הנוגעים לפמיניזציה של העוני נוטים, איפוא, להתמקד בשלושה תחומים: שינויים במבנה המשפחה (שיעורים גדלים של גירושין ולידות מחוץ לנישואין, בעיות הקשורות בהחזקת הילדים); שוק העבודה (השתתפות בכוח העבודה, אפליה בתעסוקה ואפליה בכלל); תכניות רווחה (מידת היעילות בסיוע לנשים, ההשפעות הנודעות לשינוי מדיניות).

אם כי הספרות על הפמיניזציה של העוני מתמקדת במגמות, המצביעות על הרעה שחלה לאחרונה במעמד הנשים, יש להדגיש, כי מעמדן הכלכלי הנחות של הנשים אינו בשום פנים תופעה חדשה. "הסטטוס הברברי של הנשים" עומד במרכזה של עבודה רבה שנעשתה בידי טורסטיין ובלן. הוא ראה את תפקידן של הנשים בכלכלה כאספקלריה של מערכת הערכים והמעמד בחברה. דפנה גרינווד זיהתה שלוש דרכים שבהן ממלאות הנשים תפקיד בניתוחו של ובלן: (1) מקורות הרכוש והבעלות הנעוצים בתפיסתם של שבטים פרהיסטוריים; (2) חלוקת עבודה ל"ניצול" מול "תעשיה", המבוססת על הבחנות בין גבר לאשה; (3) חשיבותן של הנשים כבעלות תפקיד חליפי במעמד המיוחס של חברות הנעשות עשירות יותר ויותר (גרינווד 1984, עמ' 667).

ובלן ייחס את מקורות הרכוש בשבייתם של אנשים, בייחוד נשים, אשר הביקוש להן נבע מכוח עבודתן ומהיותן פרס לעוצמה הגברית וליכולת לשלול שלל. ובלן ראה את המינהג לרכוש נשים שנלקחו בשבי כבסיס למוסד הנישואין, למשפחה הפטריאכלית ולרכוש הפרטי (דיגינס 1978, עמ' 145; ובלן 1934, עמ' 55–56).

לפי ובלן, בעידן "הפראות שוחרת־השלום" לא היתה חלוקת עבודה המבוססת על הזהות המינית. אולם עם הופעתם של הכלים הופיעה גם ההבחנה בין עיסוקים גבריים ונשיים. ובלן ראה את הופעת הכלים כהתפתחות מכרעת בביסוס ההבחנות הללו, משום שהכלים שחררו את החברה מעיסוק בלבדי בצרכי פרנסה ואיפשרו את התפתחותו של המעמד הבטל מעבודה.

ובלן חזה את הופעתם של שני סוגי תעסוקה: עיסוקים "מכובדים" או גבריים, המחייבים כוח גופני ויכולת להטיל מרות, ועיסוקים נשיים המחייבים שקדנות, ואשר קיבלו מעמד נחות משום שהיו בידיהן של נשים. ובלן מייחס, איפוא, את הורדת הדרג של ה"תעשיה" לעומת ה"ניצול" בכלכלת העידן המודרני להבחנות ההיסטוריות בין גברים לנשים (גרינווד 1984, עמ' 460; ובלן 1934, עמ' 50–51).

בספרו **התיאוריה של המעמד המיוחס** (The Theory of the Leisure Class) מבליט ובלן את תפקידן החליפי של הנשים:

> רבים עדיין סבורים, כי חייהן של הנשים מבחינתם האזרחית, הכלכלית והחברתית, הם בעיקרם חיים של ממלאות־המקום, אשר צד הזכות והחובה שלהם מיוחס למישהו אחר, שיש לו, בדרך זו או אחרת, מעמד של בעלות או אפוטרופסות כלפי האשה. כך, למשל, כל פעולה מצד אשה העוברת על כללי הבעלות המקובלים ביחס לרכוש, נתפסת כפוגעת בכבודו של הגבר שהיא אשתו (ובלן 1899, עמ' 229–230).

רבים מן הנושאים שמעלה ובלן מופיעים שוב ושוב, אף כי לא תמיד בצורה מפורשת, בספרות על הפמיניזציה של העוני. מטרתו של מאמר זה לסקור בקצרה אחדים מן הנושאים המרכזיים המועלים בספרות זו, ולהראות, כי תחום זה ראוי מכל הבחינות לניתוח ברמה המוסדית.

מבנה המשפחה

התרוששותם של נשים וילדים נקשרת תכופות לגידול המדהים במספר המשפחות החד־הוריות

ציור קיר ל״יום האשה״, 1987: ״אני מאשימה, אני עושה!״

שבראשן נשים. אחוז המשפחות האלה עלה מ־10.1% ב־1950 ל־14% ב־1976 – עליה של 40% כמעט בדור אחד (פירס 1978, עמ׳ 28). ב־1982 היו בארה״ב 9.5 מיליון משפחות שבראשן נשים, 15.4% מכלל האוכלוסיה. באותה שנה עמדו נשים בראש 42% מכלל משפחות השחורים – מספר כפול מזה שב־1960 (סרי 1984, עמ׳ 236). במהלך תקופה זו, הכנסתן הממוצעת של המשפחות, שבראשן עמדו נשים, ירדה מ־77% ל־62% מהכנסתן הממוצעת של משפחות לבנות שבהן בעל ואשה, ומ־63% ל־47% מהכנסתן הממוצעת של משפחות שחורות שבהן בעל ואשה (פירס 1983, עמ׳ 70).

הנה כי כן, המיתאם בין מצב משפחתי ורווחה כלכלית הפך למציאות שחומרתה גוברת והולכת. יש הטוענים, כי לגבי נשים רבות המצב המשפחתי חשוב יותר מהמעמד בכוח העבודה כאינדיקטור לרווחה כלכלית. אמהות לא נשואות, גרושות, חיות בנפרד או אלמנות, צפויות לאי־בטחון כלכלי בשיעורים גבוהים יותר מאשר נשים נשואות (הוועדה האמריקנית לזכויות האזרח 1983, עמ׳ 5).

הגידול בשיעור הגירושין הוא כיום אחת המגמות החברתיות המשמעותיות ביותר. ב־1972, היה שיעור הנישואין לעומת הגירושין 2:1; בין 1970 ל־1981, עלה שיעור הגירושין מ־47 ל־109 מכל 1,000 זוגות נישאים. באותה תקופה עלה מספר המשפחות שבראשן אמהות לא נשואות ל־3.4 מיליון, עליה של – 356% (הוועדה האמריקנית לזכויות האזרח 1983, עמ׳ 7).

כאשר אשה נשואה, אף אם היא עובדת מחוץ לבית, הריהי שותפה למשאבים של בעלה. העברה תוך־משפחתית זו נפסקת כמעט כליל כאשר בני הזוג חדלים לחיות יחד. מחקר שנערך בקליפורניה בשלהי שנות ה־70 העלה, כי בשנה הראשונה אחרי הגירושין יורדת רמת החיים של האשה בשיעור של 73%, בעוד רמת חייו של הבעל לשעבר עלתה בשיעור של 42% (סטלרד, אהרנרייך וסקלר 1983, עמ׳ 10).

בלי כל קשר להכנסת הבעל לשעבר, סיכוייה של אשה להתקיים מתשלום מזונות וקיצבת ילדים קלושים. מעריכים, כי השופטים פוסקים מזונות ל־14% בלבד מן הנשים המתגרשות, וכי 7% בלבד גובות את התשלום באורח סדיר (סטלרד, אהרנרייך וסקלר 1983, עמ׳ 10). ב־1975, רק 25% מן הנשים הזכאיות קיבלו בפועל קיצבת ילדים, ולגבי יותר ממחצית הנשים הללו, ההכנסה השנתית מקיצבת ילדים היתה פחות מ־1500 דולר. לגבי הורים לא נשואים התמונה קודרת יותר; רק 5% מן האבות הלא

נשואים תומכים בילדיהם (בלאושטיין 1982, עמ' 13; פירס 1983, עמ' 70). כיוון שכך, רבות מן הנשים הללו משתדלות לקבל הכנסה באמצעות תעסוקה או באמצעות מערכת הרווחה.

כוח העבודה

השתתפות הנשים בכוח העבודה השכיר רבה כיום יותר מאי־פעם בעבר. בעוד שב־1950 רק 20% מן הנשים הנשואות, שלהן ילדים מתחת לגיל 18, נמנו עם כוח העבודה, גדל מספר זה ליותר מ־50% ב־1980. באותה שנה נמנו עם כוח העבודה 44 מיליון נשים (51% מאוכלוסיית הנשים בנות 16 ומעלה) 24 מיליון מהן היו נשים נשואות; 9 מיליון אלמנות גרושות, חיות בנפרד או עגונות, ו־11 מיליון לא נשואות (אוקונל, או ולואק 1983, עמ' 26).

ההשתתפות המוגברת בכוח העבודה לא התבטאה בבטחון כלכלי מוגבר. ב־1980, היתה ההכנסה החציונית השנתית לאשה עובדת במשרה מלאה 11,590 דולר, לעומת 19,172 דולר לגבר. כיום, נשים העובדות במשרה מלאה משתכרות בממוצע 59 סנט עבור כל דולר שמשתכרים גברים – לעומת 64 סנט ב־1955. נשים שחורות משתכרות 53 סנט ונשים היספניות 49 סנט (סטלרד, אהרנרייך וסקלר 1983, עמ' 17).

רובן הגדול של הנשים העובדות עדיין מועסק ב־20 עיסוקים בלבד מתוך 420 העיסוקים הכלולים ברשימת הלשכה לסטטיסטיקת עבודה (סטלרד, אהרנרייך וסקלר 1983, עמ' 18–19). לאמיתו של דבר, 60% מכל הנשים מועסקות ב־10 עיסוקים בלבד. אלה כוללים בעיקר מכירות בקמעונות, עבודות ייצור קלות ועבודות לבלרות ושירותים אחרים – עיסוקים אשר שכרם נמוך ולא ניתן להתקדם בהם. נמצא, שככל שאחוז הנשים העובדות בעיסוק מסוים גבוה יותר, כן ההכנסה הממוצעת נמוכה יותר (פירס 1978, עמ' 29; אהרנרייך ופיבן 1984, עמ' 163).

היו גם כמה מגמות מעודדות בתעסוקת נשים: לעומת 4% נשים בציבור עורכי־הדין והשופטים במדינה ב־1971, היוו הנשים 15% מציבור זה ב־1981. באותה תקופה עלה אחוז הרופאות מ־9% ל־22%, שיעור המהנדסות עלה פי 4 (מ־1% ל־4%) וכן עלה מספר הנשים המשמשות בעבודות המצריכות מיומנות בתחום עיסוקי הצווארון הכחול. אולם חרף הישגים אלה, הכנסתן הממוצעת של הנשים, בהשוואה לזו של הגברים, עודנה נמוכה ואף ירדה (אהרנרייך ופיבן 1984, עמ' 16).

אחת הדרכים להמשגת אי־השוויון של הנשים בשוק העבודה היא התבוננות בתופעה של ''שוק העבודה הכפול''. לפי תיאוריית שוק העבודה הכפול, מתחלקים העיסוקים וענפי הייצור למיגזרים ראשוניים ושניוניים, וחלוקה זו מודגשת ביתר־שאת על־ידי מחסומים, המקשים על העובדים לעבור ממגזר אחד למשנהו. במיגזר הראשוני מאופיינים העיסוקים על־ידי שכר גבוה ותנאים סוציאליים משופרים, בטחון בעבודה, רמה גבוהה של ארגון מקצועי ותנאי עבודה טובים. העבודות במיגזר השניוני, לעומת זאת, שכרן נמוך, לעתים קרובות הן עונתיות או אקראיות ופחות מאורגנות מן האחרת. ''העיסוקים הנשיים'' מרוכזים, ברובם, במיגזר השניוני ואינם נותנים כמעט לנשים אלו הזדמנות ''לצאת ממעגל העוני''.

הסבר חילופי מציעים התיאורטיקנים של ''הנכס האנושי'', כגון גרי בקר, המייחסים את הכנסותיהן הנמוכות יותר של הנשים להחלטה מודעת בתוך המשפחה להשקיע פחות בחינוכן ובהכשרתן של הנשים. הווה אומר, הכנסותיהם הגבוהות יותר של הגברים משקפות את רמת המיומנות המשופרת שלהם בכל הקשור לעבודה. מאחר שהנשים מבכרות, כפי שטוענים, להקריב את קידום הקריירה שלהן על מזבח הבית והמשפחה, הן נחשבות כחסרות מיומנויות שוות. משום כך, טוענים, ''ניתן להצדיק'' את ההפרשות בשכר (קורקורן, דנקן והיל 1984, עמ' 234).

במחקר שנערך לאחרונה, והכולל נתונים שנאספו על־ידי ה''פאנל לחקר דינמיקת ההכנסה'', מצאו מרי קורקורן, גרג דנקן ומרתה היל, כי הבדלים בכשרים האישיים בין גברים לנשים מסבירים רק בשליש מפער השכר בין גברים לבנים לנשים לבנות, ורק כרבע מפער השכר בין גברים לבנים ונשים שחורות. אף שההבדל בין המינים מסביר תחום רחב של גורמים המשפיעים על מדדי המיומנויות, מצאו החוקרים הנ''ל, כי גברים לבנים נהנים מיתרון גדול בהכנסות על־פני נשים. הם מסיקים, כי דבר זה מעמיד בספק את נכונות הטענה, כי 'מגיע' לנשים שישתכרו פחות מגברים, משום שהן מוותרות על קריירה מקצועית כדי למלא את התפקידים המשפחתיים (קורקורן, דנקן והיל 1984, עמ' 239).

נשים נוטות יותר ויותר לשאת באחריות הראשונית לפרנסתן בשל עליית שיעור הגירושין ולידת ילדים מחוץ לנישואין. בה בעת נשארות

נשים רבות ״תקועות״ בעבודות שאין בהן קידום ושׂשכרן נמוך מכדי שיוכלו לפרנס את עצמן ואת משפחותיהן. מטלות הטיפול בילדים ואי היכולת למצוא סידור לילדים, מונעים מנשים רבות ליטול חלק בשוק העבודה. ״מערכת הרווחה״ ממלאה, איפוא, תפקיד חשוב בחייהן של נשים עניות רבות.

מערכת הרווחה

הימין תוקף את תכניות הרווחה בשל עלותן הגבוהה והשפעתן השלילית המשוערת על מוסר העבודה. שמרנים, כגון ג׳ורג׳ גילדר ומרטין אנדרסון, טוענים, כי מקבלי קיצבאות סעד לא ינסו לפרנס את עצמם ויתנתקו ממעגל העבודה. יתירה מזו, הם טוענים, כי נשים המקבלות סיוע ציבורי תסבולנה ממצוקות נפשיות מוגברות, תפגנה התנהגות סוטה ותעברנה דפוסי תלות לילדיהן (זין וסרי 1984, עמ׳ 356). השקפה זו היא הבסיס לשינוי המדיניות שהיינו עדים לה באחרונה והמכונה תכופות ״הרפורמות של ריגן״.

מי שנפגע קשה במיוחד מרפורמות מדומות אלה היו הנשים העובדות העניות. הוצאות תכניות הרווחה קוזזו בעיקר על־ידי העלאת שיעור המס על הכנסתם של מקבלי הסעד, ועל־ידי כך נוצרו תקרות נמוכות ומגבילות יותר להכנסה הגולמית. הזיכויים ותמריצי העבודה שניתנו בשנות השישים, חוסלו במידה רבה מאחר שתכניות־עזר כגון תלושי מזון, ביטוח רפואי והוצאות טיפול בילדים יכללו בזכאות הכללית לקיצבאות במסגרת תכנית הסיוע למש־פחות מטופלות בילדים. נשים עובדות, שזכאותן בוטלה, נמחקו גם מרשימת מקבלי הקיצבאות האחרות (סרי 1985, עמ׳ 263; זין וסרי 1984, עמ׳ 357–358).

המכון למחקר חברתי באוניברסיטת מישגן בחן את השפעת מדיניותו של ריגן על נשים עובדות עניות. החוקרים ביקשו לברר כיצד התמודדו נשים אלה כדי לקיים את עצמן ואת משפחותיהן, כאשר ניצבו בפני הפסקת קיצבאות הרווחה ותשלומי הביטוח הרפואי. סקר על נשים עובדות עניות במישיגן העלה, שכאשר איבדו הנשים הללו את קיצבאותיהן, הן הפסידו 21% מהכנסתן בהתראה של חודש אחד או פחות. בכמה מקרים נשללו מהן כל תשלומי הטיפול בילדים וכל דמי הטיפול הרפואי. 9 מתוך 10 נשים דיווחו, כי כספן אזל לפחות פעם אחת לאחר הפסקת תשלום קצבאותיהן, ו־62% דיווחו, כי נותרו ללא כסף שבע פעמים או יותר; 48% נותרו ללא מזון לפחות פעם אחת, ורבע מהן נשארו ללא אוכל לפחות שבע פעמים (סרי 1985, עמ׳ 243–244; זין וסרי 1984, עמ׳ 364).

סיכום

ממשל ריגן לא יצר את התנאים שהביאו לפמיני־זציה של העוני, אולם הוא עשה מעט מאד כדי להתמודד עם בעיה זו, וישנן ראיות לכך, שהסבל גבר כתוצאה משינויי מדיניות שנעשו באחרונה. מדיניות הרווחה היא רק חלק ממתקפתו האידי־אולוגית של הנשיא רייגן על העקרונות ששלטו במדיניות החברתית בארה״ב ב־50 השנים האחרו־נות. בספרם על ממשל רייגן (״The Reagan Record״), טוענים ג׳ון פלמר ואיזבל סוהיל, כי בתקופתו השתנו יעדי המדיניות החברתית באורח דרמטי: ״הפולמוס הציבורי בנושא זה בשנים האחרונות עסק בשאלות של שוויון בתנאים ובהזדמנויות, אולם המלה ׳שוויון׳ נעדרת ביודעין מן הרטוריקה של ממשל זה (שכן הוחלפה ב׳חירות׳)״ (פלמר וסוהיל 1984, עמ׳ 178).

באחד מנאומיו האחרונים לאומה קרא הנשיא ריגן ל״התאוששות אמריקנית גדולה״, שתישען על השוק החופשי כדי ליצור מקומות עבודה במשק. הוא טען, כי צמיחה כלכלית, המקבלת השראתה מפעולות השוק החופשי, תביא בכנפיה שגשוג לכל האזרחים. ואולם, המציאות מוכיחה, שצמיחה כלכלית כשלעצמה אין בה כדי לשים קץ לעוני. מחקר שנערך על־ידי פיטר גוטשלק ושלדון דנצינגר מראה, כי הסתמכות בלעדית על צמיחה כלכלית במקום על שילוב של צמיחה והקצאת תקציבים לצמצום העוני, יידרשו עד 11 שנים כדי להחזיר את שיעורי העוני לממדיהם ב־1979 (ריבלין 1984, עמ׳ 164).

בנוסף לכך טוענים אותם החוקרים, הרכב אוכלוסיית העוני אין בו כדי להצדיק את התקווה לירידה משמעותית בעוני, אפילו תימשך הצמיחה הכלכלית לאורך ימים (ריבלין 1984, 164). משפחות שבראשיהן נשים יהנו, קרוב לוודאי, מירידה מועטה בלבד בעוני כתוצאה מצמיחה כלכלית גרידא. גידול במספר מקומות העבודה במשק יביא לנשים הללו תועלת מועטה בלבד אם לא יהיה ביכולתן להיכנס למעגל העבודה, או אם העבודות הזמינות להן תהיינה מוגבלות למגזר השניוני של שוק העבודה. ■

אין כל רע בשירותים

רוב ילדיכם יעבדו בשירותים והפריון שלהם במגזר זה לא יפול מן המקובל במגזרים אחרים

שומו שמים! הכלכלה פונה עורף לתיעוש! כלכלת ההמבורגר ניצבת בשער! חלקם העולה של השירותים במדינות המתקדמות מעורר את אחת הפוביות העקשניות ביותר של תקופתנו: התחושה שכאשר הכנסותיהם של אנשים אינן נובעות מעשיית דברים הן לובשות אופי מזויף, מדומה וחסר ממשות.

כלכלה הנשלטת על־ידי השירותים מהווה בלי־ספק מרקחת משוכללת יותר מכלכלת הייצור של המאה שעברה ומן הכלכלה החקלאית של המאה שקדמה לה. אולם הפחד מן הערטילאיות, כביכול, אין לו שחר. דבר שהוא תוצאתו הבלתי־נמנעת של העושר, אי אפשר לפטרו כאילו היה חזיון תעתועים. הפחד המוצדק הוא שמדינה זו או אחרת תבלום שינוי טבעי זה על־ידי הערמת מכשולים ביורוקראטיים בדרכו, או שלאנשים לא תהיה המיומנות הדרושה כדי להתמודד עם התופעה.

לחששות דומים היינו עדים באמצע המאה ה־19, כאשר התעסוקה החקלאית בבריטניה ירדה אל מתחת ל־50% מכוח העבודה. כיצד תתקיים בריטניה אם כל אוכלוסייתה הכפרית תנהר לערים, כדי לייצר מכונות־כלים שאי אפשר לאכלם? פחדים אלה נראים עתה כבדיחה מגוחכת. משקים חקלאיים שהעסיקו 65% מן העובדים בארה"ב ב־1950, מעסיקים כיום 3% מכלל העובדים, והדאגה היחידה היא כיצד לשמור באופן מלאכותי על אותה קבוצה מתמעטת של יצרנים, המפיקים תוצרת רבה מדי.

כמו השינוי האמור, כן המעבר לענפי השירותים כיום מונע על־ידי כוחות אשר במבט לאחור ייראו כתופעה שאין לעמוד בפניה. כדי להבין את הסיבה לכך, יש לזכור כי סחר בינלאומי קושר את ערכם של כל גידול חקלאי או סחורה לשכרו של האדם הזול ביותר בעולם המסוגל לייצרם. לכך יש להוסיף את התקדמות הטכנולוגיה, אשר הביאה לכך, שעובד מערבי יקר צריך לייצר כמות השווה לזו שמייצרים 100 אתיופים, אם יש ברצונו להמשיך ולהרוויח פי 100 מהם. ויש להביא בחשבון גם את דפוסי הצריכה של חברות הארגון האירופי לשיתוף־פעולה כלכלי. צירוף זה יקטין בצורה שלא ניתן לבלמה את חלקם של כוחות־העבודה במדינות העשירות שמגדלות תוצרת חקלאית ל־5%, ושל אלה המייצרים מוצרים במו ידיהם לפחות מ־20%.

שבעים וחמישה האחוזים הנותרים יקודמו, מרצונם או שלא מרצונם, לכלכלת השירותים. שם הם יעסקו בתחום רחב ביותר של פעילויות, ויולידו את הצורך במיון־מחדש של סטטיסטיקת התעסוקה, בה הם נכללים כולם יחד ב"שירותים", הקצב, הבנקאי והסדרן. מוכרי ההמבורגר ואנשי המשמר המלכותי יהוו מיעוט; יעלו עליהם במספרם עובדים, אשר גם אם אינם "פועלי תעשיה" במובן המסורתי של המלה, הם לב־לבה של כלכלה מתקדמת. הם מספקים שירותי בריאות, חינוך, מינהל ומיגוון רחב של שירותים הן

מתוך Economist, אנגליה, 2.8.1987
תרגום: עמוס פלד

שיעור בחוץ באל־סלוודור: החינוך - אחד מענפי השירותים המתרחבים

לצרכנים והן ליצרני הסחורות, לרבות תחבורה וכספים. מאז 1980 נוצרו באמריקה 12 מיליון משרות חדשות, כולן על טהרת השירותים. מתוך אלה, 3.1 מיליון היו במסחר הקמעוני ובמסעדות, אך 3.6 מיליון היו בשירותים פיננסיים ועסקיים; 2.1 מיליון היו בבריאות ובחינוך.

ואכן, כמחצית מכלל ה״שירותים״ בכלכלה תעשייתית מודרנית נמכרים לאנשים לא במישרין אלא בצורת סחורות המגלמות אותם. ככל שהתעשייה ומוצריה נעשים מורכבים יותר, כן נוצר ערך־מוסף רב יותר לחברות היצרניות על־ידי מומחים שכירים מבחוץ, ושיעור רב יותר מן הערך הנוצר בחברה, מוסף על־ידי עובדי שירותים. חברת ״נורתרן טלקום״ (Northern Telecom), יצרנית קנדית של מערכות טלפון, הנחשבת מן הסיבה האמורה לחברה גדולה, מעריכה כיום, כי רק חמישית מכוח העבודה שלה מועסק בייצור סחורות בפועל. כל השאר חושבים, מתכננים, מתכנתים, מוכרים ועוסקים בפתרון בעיות. מנהליה של חברת ״ייצור״ זו מדברים בגעגועים על התקופה, שבה תשאפנה עלויות הייצור שלהם לאפס.

כאשר ספקנים שואלים אם תעסוקת העתיד בארצות העשירות תוכל להתבסס על ״כלכלת מצחצחי נעליים״, הם מציגים את השאלה הנכונה - אך בדרך כלל מתוך חוסר הבנה. צחצוח נעליים הוא האנטיתזה של עבודת השירותים בעתיד. צחצוח נעליים איננו ניתן לייצוא, מוגן מתחרות זרה, מנוכר מטכנולוגיה, ידני ובזוי. זוהי עבודה שעצם קיומה הרופף נובע מאי השוויון בהכנסות. עבודת השירותים המודרנית ניתנת לייצוא ופתוחה לתחרות זרה, כמו המלים בעמוד זה. היא פגיעה לטכנולוגיה כמו הסדרים־לשעבר של עתון זה. ■

לאון ה. קייזרלינג

קידמה או עוני?

הבישופים הקתוליים עשו דבר בעתו בנובמבר 1986, עת גינו את העוני רחב־הממדים ואת עלייתו התלולה בארה״ב, ואישרו את פרסום הספר **צדק כלכלי לכל*** (Economic Justice for All). ב־1985 היה מניין האנשים השרויים בעוני 33.1 מיליון נפש – 14% מן האוכלוסיה – בהשוואה ל־24.1 מיליון, או 12.1%, מן האוכלוסיה ב־1969, כאשר המדיניות הלאומית סייעה להקטין את האבטלה ל־3.5% וקידמה את תוכנית ה״מלחמה בעוני״ ותוכניות אחרות בעלות אוריינטציה חברתית, בהתאם לסיסמת ״החברה הגדולה״. הבישופים גם קלעו למטרה יותר מאחרים – נוכח המדיניות שהביאה לאבטלה גבוהה ולשכר בלתי־הולם – כאשר קבעו כי ״קו ההתקפה הראשון נגד העוני חייב להיות כינונה של כלכלה בריאה, המספקת אפשרויות תעסוקה בשכר הוגן לכל המבוגרים המסוגלים לעבוד״.

הבישופים לא ניסו לצרף למחאותיהם הנמרצות והכוללניות תרופות מאותו הסוג. ואכן, הם מודים בגילוי־לב כי ״אגרת הבישופים איננה תוכנית לכלכלה האמריקנית. אין היא כוללת תיאוריה כלשהי בשאלה כיצד פועלת הכלכלה, ואף אינה מנסה ליישב את הספסוך בין האסכולות הכלכליות השונות; תחת זאת פונה אגרתנו לכתבי הקודש ולתורות החברתיות של הכנסיה.״ אין לגנות את הבישופים על מגבלה זו שהטילו על עצמם. יתכן כי יש מן החוכמה בסברתם, כי יעילותם כמטיפים במובן הנעלה של המושג תגבר אם לא יטענו למומחיות בתורת הכלכלה. ברם, אפשר להצטער על השאננות והמחדל של קובעי המדיניות ושל הכלכלנים – בתוך הממשל ומחוצה לו – המשפיעים עליהם עמוקות. הללו לא הכבירו מלים על אגרת הרועים, ואמרו עוד פחות על התרופה המוצעת למכה.

ישנן שלוש סיבות בסיסיות לכך, שבמשך שנים רבות העניקו קובעי המדיניות קדימה כה נמוכה – או אף קדימה שלילית – לבעיה שכה מדאיגה את הבישופים. הסיבה הראשונה היא הדעה השלטת, שכדי לעשות את המיטב עבור העניים ולשרת בצורה הטובה ביותר את האינטרס החברתי לטווח הארוך, חייב המאמץ העיקרי לטווח הקצר להיות מכוון להרחבת בסיס הייצור ולקידום הטכנולוגיה. עמדה זו מולידה מדיניות לאומית שמטרתה לעודד השקעה פרטית רבה יותר באמצעי ייצור שנועדו להגדיל את התפוקה, ולהגביל את הביקוש הסופי בצורת צריכה פרטית והוצאות ציבוריות. דיכוטומיה מוטעית זו בין הבטחת חוסן כלכלי ופיתוח שירותים הומניים תואמת חלוקת הכנסות רגרסיבית ולא חלוקת הכנסות פרוגרסיבית. המדיניות הכלכלית הלאומית הוטתה נמרצות בכיוון זה.

דגש מוטעה

ישנה סיבה טובה לכך, שהמדיניות הלאומית המוטית שתוארה לעיל מולידה תוצאות עגומות.

מתוך Challenge, כתב־עת לענייני כלכלה, ארה״ב, מאי־יוני 1987.
הכותב היה יו״ר המועצה של יועצים כלכליים בתקופת הנשיא טרומן. הוא מכהן כנשיא הוועידה לקידמה כלכלית.
תרגום: עמוס פלד.

* כתבה על כוונות הבישופים ודיוניהם התפרסמה ב״ילקוט למחשבה סוציאליסטית״ מס׳ 5.

ההשקעה הפרטית, אף־על־פי שצמחה בקצב איטי מדי ביחס לדרישות לכלכלה מפותחת במידה סבירה, צמחה פעמים חוזרות ונשנות מהר מדי ביחס לביקוש הסופי. במהלך מה שניתן לכנות כתקופת ״השפע״, מן הרבעון האחרון של 1982 עד לרבעון השני של 1984, שיעור הגידול השנתי הריאלי הממוצע בהשקעה במפעלים ובציוד היה 9.1%, לעומת 4.6% בלבד בביקוש הסופי. בנוסף לכך, שיעור הגידול השנתי הריאלי הממוצע ברווחי התאגידים (ובכלל זה התאמת אומדן המלאי) במהלך אותה תקופה היה 40.4%, בעוד הגידול בשכר ובמשכורות (ההשפעה העיקרית על מרכיב הוצאות הצריכה הפרטית של הביקוש הסופי) היה 5.3% בלבד. מן הרבעון השני של 1984 עד לרבעון הרביעי של 1984, היינו עדים לתקופת ״האטה״ כששיעור הגידול הריאלי השנתי הממוצע בהשקעה במפעלים ובציוד טיפס ועלה ל־9.7%, לעומת גידול של 2.7% בלבד בביקוש הסופי. וזאת אף־על־פי שרווחיהם הממוצעים של התאגידים ירדו ב־9.7%, והשכר והמשכורת עלו ב־3.8%. כאשר מגמות יחסיות אלו הבהירו בצורה ברורה ביותר את חוסר האיזון הכלכלי, צומצמו תוכניות ההשקעה בצורה נמרצת, ודבר זה, בד בבד עם הפגמים הגדולים והמתמשכים יותר בצריכה הפרטית ובהוצאות הציבוריות, סייע במידה רבה להיווצרות קיפאון ולאחר מכן מיתון. מן הרבעון הרביעי של 1984 עד לרבעון הרביעי של 1986, ירדו ההשקעה עד 2.2%. שימת דגש רב יותר בהגברת הביקוש הסופי, ובכלל זה העלאת הכנסות העניים והמקופחים, היתה מסייעת הרבה יותר להשקעה הפרטית ולכלכלה בכללותה.

מכאן נובע, שהמשקיעים הפרטיים לא סבלו בדרך כלל ממחסור ביתרות מצטברות או בכספי הלוואות זמינים. אף־על־פי־כן עוררו הקיצוצים בהשקעות קול זעקה, בטענה כי שיעור החסכון וצבירת החסכונות לוקה בחסר. אולם העיוות הרגרסיבי של ההכנסה בשל המדיניות הלאומית הנוכחית גרם לחסכון רב יותר בקרב העומדים בפיסגת סולם ההכנסות משיכול להספג על־ידי ההשקעה בתשתית. מכאן, הפריחה הבלתי־רגילה בשוק המניות במהלך בחודשים האחרונים (המדובר באביב 1987, זמן רב לפני המפולת בבורסה – המלבה״ד) והאורגיה הפרועה של רכישת חברות על־ידי תאגידים. אף־על־פי שהדבר נחשב בדרך כלל כסימן חיובי, מצביע למעשה השוק הגואה, אם כי במידה קטנה יותר כמובן, על חוסר איזון מן הסוג ששרר ב־1929, זמן קצר לפני המשבר הכלכלי הגדול.

בינתיים, הפסקת החיסכון ונטילת ההלוואות הרבות ברמות ההכנסה הנמוכות, מהוות איום גדול על הכלכלה בכללותה, ומשום כך גם על העניים, יותר מנטילת ההלוואות המשתקפת בגרעון הפדרלי המעורר עתה דאגה ציבורית יתירה. האשראי הצרכני הגיע ל־21% מן ההכנסה הפנויה ב־1984, זינוק עצום מ־13.7% ב־1972. במהלך אותה תקופה עלה החוב הצרכני מ־38.3% ל־78%. לא יהיה זה נבון להסיר את המשען החלש של נטילת ההלוואות המופרזת על־ידי הצרכנים, התומך בפעילות הכלכלית החלשה, לפני הצבת משענים חזקים יותר של חלוקת הכנסות משופרת – לשון אחר, הכנסות צרכניות גבוהות יותר לאלה המצויים בתחתית סולם ההכנסות.

האמנם יש קשר בין אינפלציה לאבטלה?

סיבה שניה למדיניות המוטעית ולזניחת העניין היתה הפחד מאינפלציה. פחד זה הוליד מדיניות לאומית אשר שיבשה את המערכת הכלכלית, הגבירה את האבטלה והעמיקה את העוני. ברם, מה שקרוי ״זיקת הגומלין״ בין אינפלציה לעוני מוטעה מיסודו. נפח העסקים הירוד וגילויי חוסר־היעילות המרובים בשל ניצולת נמוכה של המפעלים ואבטלה גבוהה (המעלים את העלויות ליחידה בשל פריון עבודה מוקטן) מעודדים למעשה עליות מחירים אדמיניסטרטיביות.

בין השנים 1947–1953 היה השיעור השנתי הממוצע של האבטלה 4% בלבד וב־1986 הוא ירד ל־2.9%, בעוד השיעור השנתי הממוצע של האינפלציה היה 3% בלבד והוא ירד ל־0.8% ב־1986.
אם מדלגים על השנים המפרידות בין התקופות האמורות והמוליכות לרוב לאותה המסקנה, הרי שהחל ברבעון הראשון של 1974 וכלה ברבעון הראשון של 1975, כאשר סבלנו מן המיתון העמוק ביותר מאז השפל הכלכלי הגדול ומשיעור אינפלציה ממוצע של 6.2%, נע השיעור השנתי הממוצע של האינפלציה מ־11% לגבי המחירים לצרכן, ועד 16.7% לגבי מחירי היצרן בגין מוצרי צריכה מוגמרים, למעט מזון.
בין השנים 1980–1984, היה השיעור השנתי הממוצע של האבטלה 8.3%, בעוד השיעור השנתי הממוצע של האינפלציה היה 6%. במשך תקופת ה״שפע״, כביכול, מן הרבעון הרביעי של 1983 עד לרבעון השני של 1984, ירדה האינפלציה

בצורה בולטת, כאשר המחירים לצרכן עלו ב־4.4% בלבד בשיעור שנתי ממוצע. מאז ועד השנה האחרונה, ירד שיעור האינפלציה במידה גדולה עוד יותר, אולם לווה – וזאת יש להדגיש – באבטלה גבוהה ונמשכת. התפתחות אחרונה זו אין בה כדי לערער את העדויות המשושכות הרבה יותר נגד "זיקת הגומלין" האמורה, במיוחד הואיל והירידה הדרסטית במחירי הנפט היא שהיתה הסיבה העיקרית לתנודות המחירים בשנתיים האחרונות. בעת כתיבת שורות אלו, באביב 1987, נראה כי האינפלציה עולה שוב, למרות הקיפאון הכלכלי.

אפילו אם נתעלם מן האינפלציה הדו־ספרתית, צודקים הבישופים באמרם, כי הורדת האבטלה, ובעקבות כך צמצום העוני, חייבים לזכות עתה בעדיפות עליונה. שכן, אין לך דבר פחות מוסרי ולא־אמריקני מאשר לומר למיליונים רבים של אמריקנים כי עליהם להשאר מובטלים, כדי שאלה שמזלם שפר עליהם יותר יוכלו לארח את ידידיהם לסעודת ערב במועדון 21 בניו־יורק, וליהנות מעליית מחירים קטנה יותר מאשר במקרה של צמצום האבטלה. היו דרכים אחרות לבלימת האינפלציה. אין צורך לשרוף את הבית כדי לצלות את החזיר.

סיבה שלישית להזנחתה של בעיית האבטלה והעוני הינה העיסוק הכפייתי של קובעי המדיניות – ושל כלכלנים רבי השפעה – בבעיות המחייבות תשומת לב וטיפול, אך אינן ראויות לעדיפות עליונה משום שהן מתייחסות **לאמצעים** ולא **למטרות**. לדוגמה, ניכרת דאגה יתירה ביחס לגרעונות בתקציב הפדרלי ובסחר הבין־לאומי, ובמידה פחותה יותר בנושא התנודות הרחבות בשער החליפין של הדולר ועליית המחירים הכרונית. ברם, גודל האמצעים הללו וכיוונם אינם עניינים חיוניים כשלעצמם; יש לנסחם (אך אין עושים זאת) במונחים של יעדים בעלי חשיבות עליונה בתחומי הייצור וחלוקת ההכנסה. הרתיעה מלעשות כן גרמה למחדלים חמורים בהשגת היעדים הסופיים, דהיינו:

1. ממוצע שנתי נמוך של צמיחה כלכלית ריאלית;
2. אפשרויות תעסוקה בלתי מספיקות ואבטלה גבוהה ובלתי נסבלת;
3. גידול בעוני, אשר החלוקה הגרועה של ההכנסה הלאומית מחמירה אותו ביתר שאת;
4. סיוע פדרלי בלתי־מספיק לקדימות הלאומיות הגדולות שלנו – לרבות חינוך, שירותי בריאות, שיכון, דיור ותמיכות לאיזון ההכנסה הציבורית במקומות שהדבר נדרש – דבר שגרם לשעורי עוני גבוהים מאוד.

ארבעת המחדלים הללו עולים מבחינת היקפם ותוצאותיהם השליליות על כל הקשיים הקשורים באמצעים, הזוכים יחסית לתשומת־לב רבה מדי מצידנו. ובעוד עיסוק זה באמצעים מסכל את השגת היעדים, מסבירה אי־השגתם רבים מן הליקויים הפוגעים באמצעים.

התוצר הלאומי הגולמי הינו הקורבן העיקרי

הבעיה החמורה ביותר, בשל השפעותיה הממאירות, הן התוצאות הכלכליות הדלות של אמריקה. מאז 1953 היו אצלנו שישה מיתונים, ארבעה מהם לאחר 1966; כל שפל נטה להיות חמור מקודמו, וכל הבראה רחקה מהבראה שלמה יותר מקודמתה. השיעור השנתי הממוצע של צמיחה כלכלית ירד בצורה מחרידה – מקצת למעלה מ־5% בשנים 1947–1953 ו־1961–1966, ל־3.1% בלבד ב־1966–1969, ל־2.5% בלבד בשנים 1969–1986 ול־2% בלבד בתקופה 1979–1986. למרות המהפך כלפי מעלה בשיעור הצמיחה השנתי הריאלי, שהסתכם ב־9.8% בין הרבעון הרביעי של 1983 לרבעון הראשון של 1984, היה השיעור הממוצע 2.5% בלבד בשנים 1981–1986, ואף נמוך יותר במהלך מחציתה השניה של 1986 ובתחילת 1987. לאור הדפוסים שנקבעו על־ידי המדיניות הלאומית השגויה, צופות רוב התחזיות מיתון נוסף בעתיד הלא־רחוק (הדברים נכתבו לפני משבר הבורסה של סוף 1987 – המלבה"ד).

העלויות של הטלטלה הזו היו עצומות. ההפסד המשקף את ההבדל בין התוצר הלאומי הגולמי בפועל, לבין התוצר הלאומי הגולמי שהיה מושג בתנאי תעסוקה וייצור מלאים במהלך השנים 1967–1986 – הצטבר לסכום המתקרב ל־29 טריליון דולר (בערכים של 1986), או פי שבעה כמעט מן השיעור השנתי של התוצר הלאומי הגולמי שלנו ברבעון האחרון של 1986. ב־1986 לבדה נע הפסד התפוקה בסביבת 2.8 טריליון דולר, מספר המוכיח עד כמה רחקנו ממה שיכולנו להשיג לו קיימנו תעסוקה מלאה באורח סביר במהלך כל אותן 20 שנה. ההפסד ב־1986 היה שווה־ערך מבחינה דולרית ל־28 מיליון בתים שמחירם הממוצע 100,000 דולר. גם אם נביא

בחשבון את הפוטנציאל המופחת ב־1986 בשל המחדלים במהלך התקופה הארוכה הנסקרת, צריך היה התוצר הלאומי הגולמי ב־1986 להיות גבוה ב־500 מיליארד דולר לפחות ממה שהיה בפועל, אילו פעל המשק בתנאי תעסוקה מלאה.

קורבן התעסוקה

במהלך אותן עשרים שנה היה השיעור השנתי הממוצע הרשמי של האבטלה האזרחית המלאה כ־6.2%. אולם **רמתה האמיתית** של האבטלה היתה חמורה שבעתיים. לו היו מביאים בחשבון את שווה־ערכה של האבטלה החלקית במונחי האבטלה המלאה, היה השיעור מגיע ל־8.9%. לעומת זאת, לו היתה תעסוקה מלאה באורח סביר במהלך אותן עשרים שנה, היתה רמת האבטלה המלאה יורדת לשיעור ה"נסבל" של 2.9% ורמת האבטלה האמיתית ל־4.1%. אי לכך, החטאתו של הביצוע הכלכלי בפועל לעומת תסריט התעסוקה המלאה פירושו אובדן של למעלה מ־95 מיליון שנים של תעסוקה ברמה אמיתית, השווה ל־81% בקירוב מכלל כוח העבודה האזרחי ב־1986. הרמה האמיתית של האבטלה ב־1986 עמדה על 11.1 מיליון נפש, או כ־9.4% מכוח העבודה האזרחי. לו הובאו בחשבון תנודות התעסוקה בקרב העובדים השונים במשך השנה, ובכלל זה בני משפחה תלויים, היו 40–45 מיליון אמריקנים נפגעים ישירות מן האבטלה, שהיתה מאלצת רבים מהם לחיות מתחת לקו העוני. רבים היו שרויים בעוני גם לו הועסקו.

כפי שצוין לעיל, היה מספר האנשים שחיו ב־1985 מתחת לקו העוני – כמוגדר על־ידי משרד המסחר של ארה"ב – 33.1 מיליון נפש, שהם 14% מכלל האוכלוסיה. אלה החיים מעל קו העוני, אולם לא יותר מ־25% מעליו, מצויים מתחת להכנסה הדרושה לקיום רמת־חיים מינימלית נאותה. אלה שניתן לומר עליהם כי הם שרויים במצוקה, מנו ב־1985 11.1 מיליון נפש. כל השרויים בעוני או במצוקה מנו, איפוא, 44.2 מיליון נפש, או 18.7% מכלל האוכלוסיה. על ההרעה שחלה בחלוקת ההכנסה מורות גם העובדות הבאות: בקרב המשפחות, אחוז ההכנסה שהגיעה לחמשון הנמוך ביותר ירד מ־5.5% ב־1973 ל־4.7% ב־1985, בעוד שחלקו של החמשון הנהנה מן ההכנסה הגבוהה ביותר עלה מ־41.1% ל־42.9%.

ילדה־אם: עשרות מיליונים שרויים במצוקה.

תפקיד התקציב הפדרלי

כדי להגיע ליעדים הדרושים והאפשריים, יש להיעזר בתקציב הפדרלי, שהוא המכשיר החזק והיעיל ביותר. תקציב הנשיא לשנת הכספים 1988 קוצץ מ־1.05 טריליון דולר – אומדן שנקבע לשנת הכספים 1987 – ל־1.02 טריליון דולר. דבר זה משקף ירידה מ־23% של התוצר הלאומי הגולמי (כנאמד על־ידי הנשיא) ל־21.7%. אם בוחנים את הדבר מבחינת הצרכים, ההבדל גדול עוד יותר. ההקצבות להגנה לאומית, לעניינים בין־לאומיים, למדע ולחלל תעלינה אך במעט. ההקצבות לתוכניות־פנים תרדנה מ־734.9 מיליארד דולר ל־700.1 מיליארד דולר, או מ־16.1% ל־14.9% של התוצר הלאומי הגולמי המשוער. הקיצוצים מדאיגים במיוחד כאשר בוחנים אותם לאור ההעלאות הדרושות; תוכניות כגון הגדלת כוח אדם והתקנים בשירות הציבורי, בחינוך, בשיכון, בדיור ובפיתוח קהילתי נודע להן משקל מכריע במאבק נגד העוני. מדכא ביותר הוא

הינן 1.9 מיליארד דולר או 11.1%, 5 מיליארד דולר או 34.5%, 1.4 מיליארד דולר או 7.2% ו־6.4 מיליארד דולר או 44.1% בהתאמה.

התקציבים הפדרליים המוגדלים שנסקרו לעיל, לעומת התקציבים הנמוכים יותר שנכללו במסגרת המדיניות הכלכלית הלאומית הנוכחית והמתוכננת לשנים 1987–1992, פירושם הפרש שנתי ממוצע של 115.2 מיליארד דולר. כתוצאה מכך ומשינויי מדיניות אחרים, יווצר הפרש שנתי ממוצע של 372.5 מיליארד דולר בקירוב בתוצר הלאומי הגולמי. הגידול בהוצאות התקציביות יביא לגידול בתוצר הלאומי הגולמי, יגביר את הצדק החברתי ואת רווחת האדם, ויקטין את העוני ואת הסבל – לתועלת רובה המכריע של האוכלוסיה. אשר לאיזון התקציב, הגידול בתעסוקה המלאה יאזן את התקציב הפדרלי עד שנת התקציב 1992. מאידך גיסא, נקיטת המדיניות הנוכחית והסכמה לתוצאותיה יוליכו לגרעון הנאמד ב־85.6 מיליארד דולר לשנה האמורה. אני מעריך, כי למרות ההוצאות התקציביות הגבוהות יותר, חלקה של הממשלה בתוצר הלאומי הגולמי יירד בשנת 1992 ל־20.6%, משמע פחות מ־23 האחוזים שנרשמו בשנת הכספים 1987.

ביקתת עוני בצ׳ילה: בעיה עולמית

הקיצוץ של 15.2% בחינוך – מ־17.1 מיליארד דולר ל־14.1 מיליארד דולר (קיצוץ של 22% לעומת 1986). לא רק התעלמות מצרכי העניים יש כאן, אלא התכחשות לעובדה, שהרחבת כשריהם של בני־האדם תורמת להישגינו הפנימיים והבינלאומיים יותר מאשר שיפור המכונות.

בניגוד גמור לכך, ההקצבות שאני מציע במסגרת תקציב הביצוע תעלינה בצורה משמעותית. יעדי ההוצאה הכוללת לשנת הכספים 1987 היו גבוהים ב־25.8 מיליארד דולר מאשר באומדן התקציב לאותה שנה, וב־1988 הם גבוהים ב־124.5 מיליארד דולר לעומת היעדים לשנת הכספים 1988, וב־207.5 מיליארד דולר גבוהים יותר מתקציב הנשיא לשנה זו. לגבי מכלול תוכניות הפנים, העליות לשנים הנדונות תהיינה 25.8 מיליארד דולר, 84 מיליארד דולר, 87 מיליארד דולר ו־171 מיליארד דולר בהתאמה. עליות אלו נחלקות בין הסעיפים השונים בהתאם לצרכים המשוערים, עם נטיה להגדלת כוח האדם והתקנים בשירות הציבורי, והגדלת ההקצבות לשיכון ופיתוח קהילתי. התוספות לחינוך בשנים הנדונות

חלוקת ההכנסות

מדיניות המיסים, לפחות מאז 1966, העלתה את ההכנסה למשפחות בעלות הכנסה גבוהה, וסייעה פחות מכל לאלה הזקוקים לסיוע. ושוב, אם לציין את הנסיון המוצלח בעבר, העלאת המיסים האישיים במהלך מלחמת־העולם השניה (1939–1945) היתה צמודה באדיקות לעקרון הפרוגרסיביות. לגבי זוג נשוי עם שני ילדים והכנסה של 5,000 דולר לשנה, היתה התוצאה של גביית המס המוגדל, ירידה של 12.1% בהכנסה לאחר ניכוי מס, בעוד שלגבי משפחה בעלת הכנסה של 200,000 דולר היתה הירידה 51.2%. אולם בשל הפחתת המיסים האישיים במהלך 1945–1963, העליה בהכנסה שלאחר מס היתה 4.8% לגבי משפחה בעלת הכנסה של 5,000 דולר, ו־47.2% לגבי משפחה בעלת הכנסה של 200,000 דולר. בהפחתות המיסים במסגרת התקדימית של 1964, היה הרווח 1.6% למשפחה בעלת הכנסה של 5,000 דולר, ו־16% למשפחה בעלת הכנסה של 200,000 דולר. העליה בהכנסה שלאחר מס לפי "חוק המס להבראה כלכלית" מ־1984 היתה 0.6% בלבד למשפחה בעלת הכנסה של 10,000

דולר, ו־23.8% למשפחה בעלת הכנסה של 500,000 דולר. בינתיים, מכוח חוקים שונים, חלוקת הפחתות המס בין עידוד ההשקעה ועידוד הצריכה היא לטובת ההשקעה ונגד הצריכה.

מה שקרוי ״הרפורמה במיסים״ משנת 1986 הסיר מן המשפחות בעלות ההכנסות הנמוכות ביותר את נטל המס הפדרלי שהושת עליהן קודם לכן. אולם צעד זה לווה בהעלאת המס על קבוצות מן המעמד הבינוני, דבר מאוד לא רצוי כאשר רמת הצריכה נשארה כה נמוכה. היתה הורדה גדולה בשיעור המס שהוטל על בעלי הכנסה גבוהה מאוד. רבים מאלה יחמקו, איפוא, מן ההשפעות המאזנות של סתימת כמה מן הפרצות. אין זה נכון לכנות את חוקי המס של 1986 ״רפורמה״ רק משום שהם גרמו לכך, שמבנה המס לא הורע מבחינות מסוימות (אף כי הוא הורע מבחינות אחרות), לעומת חוקי המס המעוותים ששררו מ־1964 עד 1981. כל שיקול כלכלי ומוסרי מחייב, כי השינויים הדרושים בדחיפות בצד ההוצאה של התקציב הפדרלי חייבים להנקט לפני שמתחילים בהילולת מיסוי נוספת. אולם בהזדמנות האפשרית הראשונה חייבת מדיניות המיסוי לחתור למבנה מס בריא יותר מבחינה כלכלית והוגן יותר מבחינה מוסרית.

מדיניות מוניטרית צודקת יותר

המדיניות המוניטרית של ה״פדרל רזרב״ (הבנק המרכזי) חילקה את ההכנסה תוך הטיה כלפי מעלה, הזינה את השבעים והרעיבה את העניים, העמיקה את הקיפאון והמיתון הכלכלי, את האבטלה והעוני, והעלתה לשחקים את הגרעון הפדרלי. הרושם הכללי הוא, כי היצע הכסף שלא באמצעות השלטונות הפדרליים, גדל לא אחת מהר מדי ותרם לאינפלציה, בהיותו מבוסס על הטעות שבראיית שיעור גידולו הנומינלי במהלך עליית המחירים הכוללת. אולם כדי למלא את תפקידו כראוי, חייב שיעור הגידול הריאלי בהיצע הכסף להישאר קרוב לשיעור הגידול הריאלי הדרוש למשק. שיעור הגידול הריאלי השנתי הממוצע בהיצע הכסף שאינו נתון לשליטת השלטונות הפדרליים היה בין השנים 1955 עד 1986 0.9% בלבד, ושרר מיתאם בין מגמות שליליות מאוד לבין קיפאון ומיתון.

שיעורי הריבית האמירו בצורה בלתי רגילה. מ־1960 עד 1986 שיעור הריבית הממוצע שהוטל על כלל המשק – חובות פדרליים, חובות מקומיים ופרטיים – עלה מ־5.4% ל־13%, עליה במדד מ־100 ל־240. מ־1960 עד 1986, עלות העליות בשיעורי הריבית הגיעה ל־5.9 טריליון דולר. במהלך השנים הללו, גדלו עלויות הריבית מ־8.9% ל־29% מן התוצר הלאומי הגולמי. מ־1977 עד 1986 הסתכמו העלויות המוגדלות בתקציב הפד־רלי בשל העליות בשיעורי הריבית ב־60.4 מילי־ארד דולר לשנה בממוצע, והאמירו ל־100.2 מיליארד דולר בשנת 1986 לבדה. סכום זה היווה קרוב למחצית מן הגרעון הפדרלי הכולל. ב־1986 היתה עלות הריבית בתקציב הפדרלי, בשל שיעורי הריבית העולים מאז 1977, למעלה מפי 6 מהוצאות התקציב של שנת הכספים 1987 לחינוך, פי 2.5 מההוצאות לשירותי בריאות ומחקר, כמעט פי 6 מההוצאות לשיכון ופיתוח קהילתי, ופי 18 מן ההוצאות על כוח אדם ושירותים ציבוריים – משמע, כל התוכניות המסייעות לעניים ואשר עתה מקצצים בהן.

דרושה חקיקה כדי לחייב את ה״פדרל רזרב״ לפעול להפחתה שנתית ספציפית בשיעורי הרי־בית; לגרום לכך, שהעליה השנתית הריאלית הממוצעת של היצע הכסף תסייע לגידול נאות בתוצר הלאומי הגולמי השנתי הממוצע, העומד על כ־4.5%; ולהביא לכך, שתינקט מדיניות של שיעורי ריבית סלקטיביים ולא מצרפיים, המות־אמים לצרכים הארציים היחסיים. ומעל הכל, אל לו ל״פדרל רזרב״ להשאר ״בלתי תלוי״ בפועל. תחת זאת, יש להרחיב את אחריותו כלפי הנשיא והקונגרס, כך שהמאמצים מצד הנציגים הנבחרים של העם להפוך את המדיניות הציבורית לקונ־סטרוקטיבית וצודקת יותר, לא יהיה אפשר לבלמם על־ידי מנהלי הכספים. אנו זקוקים למדיניות כלכלית לאומית אחת, ולא לערב־רב של קווי מדיניות בלתי מתואמים.

צמיחה וצדק כלכלי

אמריקה ניצבת עתה בפני קושי חמור בשל מדיניות לאומית – ומדיניות חברתית הקשורה אליה – שאינה מונחית על־ידי יעדים בעלי משמעות ומשוללת אסטרטגיה מציאותית למימו־שם. אסטרטגיות המדיניות שעליהן אני ממליץ אינן סתם חלומות באספמיה. האומה נעזרה בשיטות אלו במהלך מלחמת העולם השניה, כאשר הישגיה הכלכליים של ארה״ב עלו על כל הציפיות. מני אז, נעשה כמה פעמים שימוש מוצלח בטכניקות אלו, לעיתים באמצעות שיטות

אשר הממשל והקונגרס נוהגים כיום להתעלם מהן. ניתן לכנות שיטות אלו ''תקציב ביצוע כלכלי לאומי'', הכולל יעדים עקביים ומשולבים לצמיחה ולהבטחת קדימות וצדק ברמה הלאומית, ומתווה את קווי המדיניות הדרושים להשגתם.

בתקציב הביצוע לדוגמה המוצע אני מציב יעד לתוצר לאומי גולמי, בערכים של 1986, המחייב עליה של 232.5 מיליארד דולר, או 5.3%, מ־1987 ל־1988, ועליה של יותר מ־1.3 טריליון דולר, או 28.9%, בין 1987 ל־1992. יעד התעסוקה האזרחית המלאה מורה על עליה של 2.4 מיליון מועסקים מ־1987 ל־1988, אשר תוריד את האבטלה המלאה מ־8 מיליון מובטלים, או 6.7% ל־7.5 מיליון, או 6.2%. מ־1987 ועד 1992, חייב היעד להיות עליה של 12.4 מיליון במספר המועסקים בתעסוקה מלאה, כאשר האבטלה יורדת ל־5.4 מיליון ב־1992 ול־5.2 מיליון, או 4%, ברבעון הרביעי של אותה שנה. יעדים אלה כרוכים במילוי צרכים חברתיים בצד צרכים כלכליים גרידא: צדק כלכלי עם דגש מיוחד על צמצום העוני וסיומו בסוף 1992 או זמן קצר לאחר מכן.

לעומת זאת, תחזיותיו הכלכליות של הממשל, אין להן יעדים או מטרות של ממש. הדו''ח הכלכלי הנוכחי של הנשיא והדו''ח השנתי הנלווה של מועצת היועצים הכלכליים, כמוהם כמדיניות המוצעת, מקבלים בהכנעה את האסטרטגיות המנציחות את הביצוע הכלכלי הכושל על כל התוצאות האנושיות הנלוזות הנובעות ממנו. אם בוחנים את התוצאות האפשריות של גישה כזו בצורה מציאותית יותר מאשר שני הדו''חות הנ''ל, אפשר לאמוד את שיעור האבטלה ב־1987 – ב־6.8% ואת שיעורה ב־1992 ב־6.7%. לפי הערכה שמרנית התוצר הלאומי הגולמי במהלך השנים 1987–1992 (ועד בכלל) יסתכם ב־2 טריליון דולר פחות (בערכים של 1986) מן התל''ג שהיה מושג באמצעות התוכניות להנהגת כלכלה מלאה. הפער באבטלה ברמה האמיתית נאמד ב־9.7 מיליון נפש. לפי המדינות הנוכחית והמתוכננת עתה, תימשך העליה החדה בעוני ובמחסור עד 1992.

שכר העולה בקנה אחד עם טובת הציבור

מגמת הירידה בשכר הריאלי הגבירה את העוני והמחסור, ותרמה לפגמים בהכנסה ובהוצאה הצרכנית. לגבי עובדי ייצור או לגבי עובדים שאינם בתפקידי פיקוח בכלל הענפים הלא־חקלאיים הפרטיים, ירד מדד השכר הריאלי המתואם לשעת עבודה מ־97.4 ב־1979 ל־95.1 בדצמבר 1986 (1977=100). השכר השבועי הגולמי הממוצע, המשקף הן את השיעורים המופחתים לשעת עבודה והן את ירידת מספר שעות העבודה הממוצעות, ירד מ־183.41 דולר ל־170.30 דולר במהלך אותה תקופה (בערכים של 1977). ואכן, לא היתה כמעט עליה בהכנסה הריאלית הממוצעת של שכירים ב־24 השנים שבין 1962 ל־1986. בכלל המשפחות שבהן הבעלים והנשים חיים יחדיו, עבדו ב־1985 55% מן הנשים הרבה יותר מאשר ב־1970. אף־על־פי־כן היתה ההכנסה המשפחתית החציונית כמעט שווה במונחים ריאליים לזו שלפני 15 שנה.

העמדה הרשמית משנות ה־60 ואילך היתה, כי עליה מופרזת בשיעורי השכר היא הגורם העיקרי לאינפלציה במחירים. כתוצאה מכך, הביאו הנוסחאות הרשמיות לעליות שכר, שלא השיגו אפילו את האינפלציה, בעוד קובעי המחירים הפיקו תועלת ניכרת מן ההגבלות. חוסר איזון כלכלי מוגבר השתלב, איפוא, באי־צדק ממשי. אכן, אנו זקוקים למדיניות־הכנסות לאומית מרצון, הנקבעת על־ידי הממשלה, אולם רק אם היא עולה בקנה אחד עם היחסים בין רמות ההכנסה השונות, הנדרשים מטעמי קידמה וצדק – היינו תואמים ומשולבים בהיבטים אחרים של מדיניות לאומית כלכלית וחברתית.

ממדים בינלאומיים

אנו הופכים באורח גובר והולך לחלק ממערכת כלכלית עולמית מורכבת. ומאחר שבעיותינו הפנימיות והבינלאומיות קשורות אלו באלו, אין אנו יכולים להתקדם בצורה אופטימלית באף אחת משתי הזירות בלי להתקדם בשתיהן גם יחד. מן ההכרח הוא, כי נעבוד יחד עם אחרים, כדי להגיע לפעולה בינלאומית מוסכמת, מתואמת וחיובית. אולם אל לנו להסיט את מאמצינו מן העבודה שיש לעשותה בבית. הזעזועים הפנימיים התכופים הופיעו שנים רבות לפני הופעת אי האיזון שאין דומה לו בתחום הסחר או התנודות הבלתי רגילות בשער החליפין הבינלאומי של הדולר. רוב צרותינו מקורן בבית פנימה, והן מחייבות בדחיפות ריפוי מקומי. על־ידי התמקדות בהתגברות על הפגמים בתחום ההכנסות, אשר בולמים צריכת סחורות אמריקניות על־ידי מליונים רבים מבני עמנו, נקדם את פיצוי שוקי־הפנים

שלנו, אשר מתחרים מעבר לים פלשו לתוכם.

בהקשר זה ניתן לאזן את האבטלה הנגרמת בזירה הפנימית בשל ההתפתחויות והכשרים הגוברים בעולם, על־ידי הרחבתן המתוכננת של הזדמנויות התעסוקה הפנימית בענפים בהם דרושה מאוד תפוקה מוגדלת ואשר יש בהם מקום לתחרות משמעותית מבחוץ. הגורמים שמעבר לים אינם יכולים להתחרות אתנו בהבטחת שיכון, תחבורה ציבורית משופרת, טיפול רפואי, חינוך, שיקום שכונות או צרכים אחרים בעלי עדיפות גבוהה, אשר עלינו להרחיבם במקום לצמצמם. המרפא העיקרי לאבטלת הפנים ולעוני הנגזר ממנה, הוא יצירה תכליתית של תעסוקה פנימית רבה יותר. במקום להסתתר מאחורי האליבי המפוקפק, שלפיו פלישות מבחוץ הן לב קשיינו מבית, עלינו להכיר בכך, שמשימתנו המיידית והפרודוקטיבית ביותר הינה לתקן דברים מבית.

גישה זו לא תפתור בהיעלם אחד את בעיותינו הבינלאומיות. הפלישות מבחוץ אכן מחייבות טיפול. מפעלים ועובדים שינוצלו בצורה מלאה יותר בכלכלה אמריקנית שתפעל בצורה מלאה יותר, ישפרו מאוד את היעילות ואת פריון העבודה. על־ידי הפחתת העלויות ליחידה ועידוד חידושים טכנולוגיים, תעלה הצריכה המקומית, ומה שחשוב יותר, אלה שמעבר לים יווכחו, כי אנו נחושים בדעתנו לממש את הפוטנציאל שלנו, שאין לו עדיין אח ורע, במקום להתמיד במגרעותינו. שותפינו לסחר ירחשו אימון מחודש בכשרינו, וישפרו את יחסם כלפינו, דבר שיגביר את כוחנו והשפעתנו בעולם, ויעודד שיתוף פעולה בינלאומי רב יותר.

הוצאות ציבוריות להגברת הצמיחה

ישנו פגם מוסרי וכלכלי במדיניות הלאומית שנקטנו תקופה ארוכה מדי. אנו מנסים להגביל את ההוצאות הפדרליות על סמך הטענה, כי כלכלה שאינה נמצאת בתנופה "לא יכולה להרשות לעצמה" הוצאות כאלה בלי לגרום לאינפלציה. תחת זאת, עלינו להגדיל את ההוצאות הציבוריות לרמה, אשר כלכלה צומחת ועם שואף־קידמה זקוק לה ויכול להרשותה לעצמו והתוצאה תהיה פחות אינפלציה. כאשר ההכנסות ממיסים נמוכות מדי לכיסוי רמה חיונית זו של ההוצאה הציבורית, אנו מבקשים לקצץ בהוצאה במקום להשתמש בתקציב כדי לקדם את השימוש המלא יותר במשאבים, אשר יגביר את גביית המיסים. גם כאשר הצריכה הכוללת ורמת החיים של כה רבים הינן נמוכות מדי, אנו מנסים להטותן עוד יותר כלפי מטה, לקראת מה שכלכלה מרוסנת ביודעין מסוגלת לכאורה לשרת, במקום להטות אותן כלפי מעלה, לרמות החיוניות לביצוע אופטימלי כולל ולרווחת האדם וסיפוקו. אנו אומרים "אתם חייבים ליטול פחות", ו"אתם חייבים להקריב יותר" לאלה המקבלים ממילא פחות מדי, בעוד אנו מתירים את הרסן לגבי אלה אשר חלקם כבר כיום גדול מדי ובסופו של דבר אינו לטובתם. אנו נכנעים למחסור מלאכותי במקום לטפח שפע ולחלקו בצורה הוגנת וצודקת. אנו הופכים להיות אומה האמונה על ויתורים, במקום להיות אומה המתמסרת למה שהיא יכולה וחייבת לעשות.

מכל הטעמים הללו עלינו להיות אסירי תודה לבישופים הקתוליים. הם שמו את הדגש לא במה שאנו צריכים לוותר עליו, אלא במה שאנו צריכים לעשות. הם זיהו נכונה את תפקידינו הכלכליים ואת משימותינו החברתיות הקשורות בהם קשר הדוק. הסברם נשען על אמונתם המוצדקת, כי לא פוקדת אותנו שום "מגיפת ארבה"; בידינו המשאבים, וכל שעלינו לעשות הוא לנצל אותם במלואם. הבישופים השמיעו ברמה קריאת־תגר.

אולם כדי שקריאת־תגר זו תעורר תגובה מהירה וחיובית מצד העם האמריקני, במידה רבה באמצעות הנבחרים, יש להבהיר הבהר היטב: עלינו לנטוש כל מחשבה ופעולה המבוססות על דיכוטומיה לא מציאותית בין קידמה כלכלית מקובלת לבין צדק כלכלי. בספרו קידמה ועוני, שראה אור ב־1979, הביע הנרי ג'ורג' זעזוע מהעמדתם של שני התנאים הללו זה מול זה, דבר העלול להביא, לדעתו, להמשך התפתחותם הנפרדת, על כל הסכנות הכרוכות בכך. גם למעלה ממאה שנה לאחר מכן לא ניתן להגיע לקידמה תוך שימוש מלא במשאבינו, בד בבד עם עוני ומחסור שהם מנת חלקם של למעלה מ־44 מיליון מבני עמנו, והעתידים להיות מנת חלקו של רבים עוד יותר. הסרת פגע זה ופגעים אחרים הרובצים לפתחנו הוא תנאי בל יעבור לקידמה כלכלית מלאה. וכיוון ששני היעדים מחזקים זה את זה, קידמה מלאה הינה הדרך היחידה לחיסול העוני ופגעים חברתיים אחרים. השאלה איננה עוד – קידמה ועוני; השאלה היא קידמה – או עוני. ■

ג'ין קי

הרפורמה בסין לשנתה העשירית

ילדים בבית־ספר יסודי בקומינג, מחוז יונאן.

זה לא כבר מלאו תשע שנים לרפורמה בסין, שנועדה לתת ביטוי לכוחות השוק ולבסס את הכלכלה. התפתחותה של זו, אף כי לא תמיד היתה חלקה, עודנה מעודדת. בשמונה השנים הראשונות לרפורמה הוכפל התוצר הלאומי הגולמי, וכמוהו הכנסות המדינה וההכנסה לנפש. התקדמות נוספת חלה ב־1987. מצפים כי תפוקת הגרעינים תגיע השנה ל־400 מיליון טון, ותהיה שניה רק לשנת 1984 עתירת ההישגים. גידול ערכה של התפוקה התעשייתית הכוללת נאמד ב־14%; התעשיה הכבדה והתעשיה הקלה עמדו איתן. סחר החוץ ומאזן התשלומים היו משופרים מן הצפוי (כתב העת Beijing Review עמד לפרסם את נתוני הלשכה הממלכתית לסטטיסטיקה ל־1987 בגליון מס' 2, אשר טרם הגיע לידינו).

ברם, האינפלציה היתה לבעיה מציקה. עליות המחירים בשלוש השנים האחרונות הגיעו לשיעור שנתי של 6%–8%, במיוחד ב־29 הערים הגדולות והבינוניות, לרבות פקין ושנחאי. תקופת־מה הגיעה עליית המחירים למספר דו־ספרתי (10%). רבה הדאגה, שאם לא תיבלמנה עליות המחירים, תהיה התועלת שתצמח מן הרפורמה בטלה בשישים. הממשלה נקטה כמה צעדי חירום כדי להעלות ארוכה למצב. בשר חזיר, ביצים וסוכר הנמכרים בחנויות המולאמות קוצבו.

עליות המחירים מצביעות על אי־יציבות כלכלית, הנובעת בעיקר מעודף ביקוש. השקעה מופרזת ביצירת הון, צריכה העולה על הייצור ועודף היצע של כסף נותרו ללא תיקון במשך שנים מספר. בעיות אלו נבעו מרפורמה לא מספקת, ולא מן הרפורמה עצמה. הווה אומר, מנגנוני הוויסות הכלכליים האמורים להקבע על־ידי הרפורמה אינם מושלמים, עודם בלתי יעילים או טרם נוסו.

השנה תייצב ממשלת סין את המשק ותעמיק את הרפו־־מה. היא תתמקד בהגברת הפיקוח המאקרו־כלכלי, ביצירת מנגנוני ניהול מפעליים ובפיתוח מערכת השוק הסוציאליסטית. בעודה מפקחת על הביקוש, היא תגדיל את ההיצע. הממשלה תבטיח צמיחה כלכלית נאותה ותשתדל

מתוך Beijing Review, ינואר 1988.
תרגום: עמוס פלד.

לשפר את איכות המוצרים ואת התשואות הכלכ־ליות.

השנה תקצץ הממשלה באשראי ותקיים פיקוח חמור על היצע הכסף. בהתאם לרפורמות בתכנון, בכספים, באספקת חומרי־גלם ובסחר החוץ, תכונן סין מנגנונים לוויסות המאקרו־כלכלה. היא תש־תמש תחילה בכספים ובחומרי־גלם לביצוע פרו־ייקטים מרכזיים מתוקצבים. היא תקצץ בתקיפות במספר הפרוייקטים הלא־מתוקצבים והמיותרים. המדינה גם תפקח על מדד המחירים לצרכן, תדאג כי גרעונות כספיים יהיו ברמות נמוכות מאלו של אשתקד, ותבטיח מאזן סחר־חוץ טוב יותר מזה של אשתקד.

בינתיים, על־פי תוכנית הוועידה ה־13 של המפלגה, תקדם סין את הרפורמה במבנה הפוליטי, תפריד בין תיפקודי המפלגה והממשלה, ותנהיג רפורמות במוסדות הממשלתיים. מועצת המדינה תציג את תוכנית הרפורמה של הממשלה המרכזית בפני מושב הקונגרס העממי הלאומי השביעי ותבקש את אישורו. צעד זה ישנה את תפקידי הניהול של הממשלה: נטישת הפיקוח הישיר על המפעלים והנהגת פיקוח עקיף, בעיקר על־ידי אמצעים כלכליים ותחיקתיים.

עידוד מפעלים, במיוחד מפעלי־מפתח גדולים, בהתאם לעקרון ההפרדה בין בעלות לניהול, הינו לב־ליבה של הרפורמה המבנית במשק. במהלך תשע השנים האחרונות נהנו המפעלים, כיצרני סחורות בלתי־תלויים, מאוטונומיה רבה. בשנתיים האחרונות הגשימו מפעלים רבים את מערכת האחריות החוזית והונהג עקרון התחרות. המפ־עלים הורשו להשאיר בידיהם חלק גדול יותר מן הרווחים המוגדלים שצברו, ולפצות את העובדים על עבודה קשה באמצעות תוספת שכר. למפעלים יש עתה כסף ויכולת רבה יותר להתפתח ולהת־חדש.

ברם, בהקשר זה התעוררו מספר בעיות. לדוגמה, מפעלים רבים לא מילאו אחר חוק המדינה שקבע כי על המפעלים להוציא 60% מכספיהם התפעוליים לצורכי ייצור, ואת השאר להקדיש לצורכי רווחה ובונוסים; תחת זאת הוציאו את רוב הכסף על רווחה ובונוסים, דבר שגרם להתרחבות נוספת של אמצעי הצריכה.

בנצלם את התרופפות הפיקוח, העלו כמה מפעלים מחירים ללא היתר. מפעלים מספר, אשר להם מונופולין על ייצור מוצרים שיש בהם מחסור, עשו יד אחת עם ספסרים ועם קמעונאים פורעי־חוק כדי לפגוע בשוק ולגרום נזק לאינ־טרסים של הצרכנים.

קשישות מדליקות נרות במקדש בסצ'ואן.

כל זה מצביע על הצורך הדחוף בהקמת מנגנון, אשר יגרום לכך שהמפעלים יווסתו את פעילותם; נדרשים לכך כלים חוקיים מתאימים. צופים כי חקיקה כזו תיקבע ב"חוק המפעלים", אשר הקונגרס העממי הלאומי אמור היה לדון בו ולאשרו בחודש מארס. חוקים ותקנות בדבר התאגדויות כלכליות, הקמת מפעלים פרטיים והגבלות על סיכון מונופולין וענישתו נמצאים אף הם בשלבי הכנה.

הרחבת השווקים בהתאם לתוכנית הממלכתית חיונית כדי להפיח רוח חיים במפעלים ולפתח את כלכלת־הסחורות הסוציאליסטית. בשנים האחרו־נות התרחב שוק מוצרי הצריכה וההון ברחבי הארץ. בד בבד ניכרת האצה בשוקי העבודה, ההון, הטכנולוגיה, המידע ונכסי דלא ניידי. כאשר יקרה דבר זה, הוא יאושש את ייצור הסחורות ומיחזורן, ישפר את התוצאות הכלכליות ויסייע לווסת את מערכת המחירים הלא־רציונלית הקיימת כיום. ברם, לגבי מצרכים וכוחות עבודה חשובים ונדירים, חייבים עדיין המחירים להיות נתונים לפיקוח ממלכתי כדי למנוע פעילויות לא חוקיות כגון ספסרות. רק בדרך זו ניתן ליצור סביבה, שבה יוכלו המפעלים להתחרות על בסיס שווה, ולפתח מערכת, שבה יקודם הטוב והגרוע יחוסל.

לנוכח העובדה ששינויים במחירים הם בלתי נמנעים, תנסה המדינה להתאים את ההכנסה לשינויים אלה, כדי למנוע ירידה ברמת החיים. יתירה מזו, רמת החיים חייבת להשתפר בהדרגה, בד בבד עם הפיתוח הכלכלי. לדבר זה נודעת חשיבות כדי לזכות בתמיכת העם ולהקטין את ההתנגדות לרפורמה. ■

זיגמונט באומן

השמאל כתרבות-הנגד של המודרניות

״בסופה של התפתחות זו שאלו עצמם האינטלקטואלים מן האופוזיציה במלוא הרצינות: האם קיים עדיין פרולטריון? האם קיים עדיין מעמד שליט? מיטיבים היו לעשות אילו שאלו: האם קיימת עדיין אופוזיציה אינטלקטואלית?

״תקוות לטווח קצר הינן תקוות שווא. ויתור לטווח ארוך כמוהו כהתאבדות״.

הנס מגנוס אנצנברגר

השמאל מצטיין בחוסר ההומור שלו. דבר זה הפריד בינו לבין צורות אחרות של אופוזיציה לקפיטליזם, לדוגמה, האמנות האוונגרדית. האי־רוניה, הלגלוג העצמי ואהבת המשחק של זו האחרונה נחשבו לבגידה בעיני השמאל, כשם שנחשבו לבגידה בעיני כוהני הממסד. הסיסמה **״זעזע את הבורגנים״** לא היתה מעולם אסטרטגיה של השמאל, משום שהשמאל נהג בבורגני ברצי־נות, שנוהגים בבעל פרוייקט אשר השמאל סבר שראוי לבצעו, והעומד בה־בעת למכשול בדרכו.

השמאל היה ונשאר עד לזמן האחרון תרבות־הנגד של הקפיטליזם. מבחינה אטיולוגית, יכול היה לצאת לאוויר העולם רק לאחר שהתרבות הקפיטליסטית פתחה בתוכנית שנועדה להוליד חברה ראציונלית. מבחינה הגיונית היה בכך טעם רק אם מתייחסים לקפיטליזם ברצינות, כלומר תובעים ממנו לקיים את הבטחתו. חירות, שוויון ואחווה היו סיסמאות קפיטליסטיות. לש־מאל לא היה מה להוסיף על כך. הוא התייחס אל התוכנית הקפיטליסטית ברצינות וביקש מכולם לנהוג כמותו.

השמאל שאל מן הקפיטליזם כמה וכמה רעיו־נות:

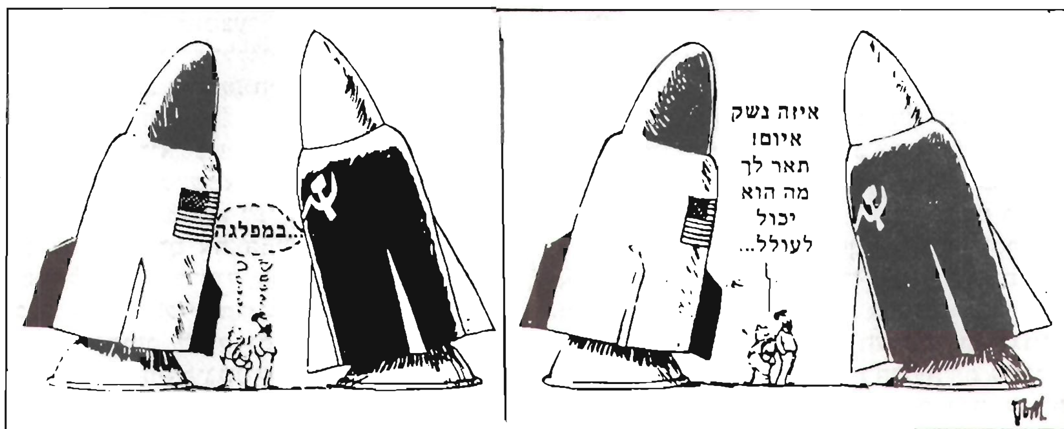
ראשית, כי אפשר לשנות את העולם על־ידי הישענות על משאבי־אנוש גרידא.

שנית, כי ניתן לשפר את העולם על־ידי התערבות אנושית ראציונלית.

שלישית, שכדי לעשות זאת די להגדיל את העושר החומרי העומד לרשותו של המין האנושי, ולהפיק תועלת מן הטבע על־ידי לימוד אורחותיו וניצולו למטרותיו של האדם.

לפיכך, נשמעת הטענה, כי הפוטנציאל המהפ־כני של ציבור העובדים המאורגן רחוק ממיצויו, וכי הלה חייב להישאר אמת־המידה של מדיניות השמאל. תגובה כזו מוצאת לה חיזוק בזיכרון הקיבוצי של השמאל. אולם אפילו הזיכרון הקי־בוצי החזק ביותר עלול להחלש בשל לחצו של נסיון שלילי ממושך, וקשה לתרצו על־ידי אימוץ מחודש של דרכי חשיבה ישנות. על כן רב הספק אם תגובה זו, בשים לב לתוחלת־החיים המוגבלת שלה, תשמש יסוד מוצק לשמאל, כדי שיוכל להתמודד ביעילות עם הפגמים הקשים של החברה המערבית בת זמננו.

מתוך TELOS, כרך 19, מס׳ 4, 1986/1987.
תרגום: עמוס פלד

טום ו־וורוארטס, ירחון מפלגת העבודה ההולנדית

תגובות השמאל לכשלונות החברה המודרנית

התגובה הראשונה אינה מצטרפת לכלל מדיניות אחידה. מדיניות אפשרית אחת היא לפרש את הנאמנות למעמד הפועלים כדרך ההיסטורית לשמירה על נאמנות לציבור העובדים המאורגן. מבחינה מעשית, פירוש הדבר לתמוך באורח בלתי־מסויג בעבודה מאורגנת – יהיו האינטרסים והדרישות שלה אשר יהיו – כדרך אנטי־קפיטליסטית מובהקת. דבר זה עשוי להחזיר לעובדים את האמינות למשך תקופות קצרות של גילויי מיליטנטיות מצד האיגודים המקצועיים. אולם בטווח הארוך עלול הדבר להגביר את "מדיניות הסגירות" הפלגנית, הננקטת על־ידי מעמד השרוי בנסיגה. במקום לתרום לפתרון תחלואים חברתיים, גורמת מדיניות זו להחרפתם. יהיה ערכה של מדיניות זו אשר יהיה, סימני־ההיכר השמאליים שלה מוטלים, מטעמים אלה, בספק.

תולדה נוספת של תגובה זו הינה מדיניות המעניקה יתרון לפילוסופיה אורתודוקסית של ההיסטוריה. אם עובדים "חיים וקיימים" אינם מתנהגים בהתאם לדפוסים שמציעה פילוסופיה זו, אבוי לעובדים "חיים וקיימים" אלה. ניתן לתרץ בנקל את סטייתם מן הדפוסים המתוכננים על־ידי היתלות במנגנונים אידיאולוגיים ממלכתיים, באמצעי דיכוי משטרתיים, בצרכנות, בבגידות של הסוציאל־דמוקרטים, במעשי שוחד או בהחלשת האינטלקטואלים השמאליים. בתורת אנומליה זמנית, פוטרים את התנהגותם של העובדים "הקיימים" ככפירה אפשרית במדיניות המבוססת על הפילוסופיה של ההיסטוריה. בפועל, זוהי מדיניות כיתתית של נסיגה והתלקטות בקבוצות קטנות יותר ויותר של נאמנים, המנסים לאושש את הלגיטימיות הקיבוצית שלהם על־ידי ייחוס לבטיהם הרוחניים הזעיר־בורגניים לעובדים (כפי שהם צריכים להיות, ולא כפי שהם בפועל).

כיוון שהחיים קצרים, וההצעה להמתין עד שהעובדים ישתנו "במרוצת הזמן" מ"חיים וקיימים" ל"ממשיים מבחינה קיומית" יש בה כדי לצודד רק אנשים סבלנים ביותר (ובפוליטיקה מהפכנית הסבלנות היא חשודה: נודף ממנה ריח של בגידה), מוליכה מדיניות זו להעלאת דרישות לקיצורי דרך. מאז הפופוליסטים הרוסיים – אשר מצאו בקרב ה"עם" הערצה לצאר יותר מאשר למהפכה – פנו למהפכה "עבור העם" אך לא "על־ידי העם", גולשת מדיניות זו לא אחת

לטרור. הודות לאמצעי התקשורת המודרניים ול״כפר הגלובלי״ שהללו יצרו, כל מעשה־אכזריות בולט מושך את תשומת הלב במידה שרק מרידות נגד מלכים זכו לה. ברור שלבד מן הסלידה המוסרית שהוא מעורר, חולשתו של הטרור האישי כמדיניות ״שמאל״ היא, שתהיינה הבעיות האישיות שהוא מסוגל לפתור רבות אשר תהיינה, אין בכוחו לקדם את המטרות המסורתיות של השמאל. הדבר היחיד שהוא יכול לעשות, אם בכלל, הוא לאפשר למדינה הקפיטליסטית לגייס כמיהה עממית לחוק וסדר, כדי להפיח חיים בפופולריות המתפוגגת של האינטרסים עליהם מגינה מדיניותו.

התגובה השניה היא בדיוק ההיפך מן הראשונה: היא מכריזה על ״קץ המודרניות״ ועל בוא ה״בתר־מודרניות״, או ״פוסט־מודרניות״. בהתאם לכך, ״פרוייקטים אוניברסליים״, ועולם שבו יש סיכוי לפרוייקטים כאלה, הם נחלת העבר. אולם מנקודה זו ואילך, חלוקים התיאורטיקנים של הבתר־מודרניות. אחדים מהם מדגישים את הפלורליזם הגובר של העולם בן זמננו, את האוטונומיה של ״משחקי הלשון״, את ״קהיליות המשמעות״ או את ה״מסורות התרבותיות״ אשר אינם ניתנים להערכה אובייקטיבית, שכן הם עצמם הנם יסודה של כל סמכות אשר הערכה כלשהי יכולה לטעון לה. אחרים אינם רואים צורך להתייחס לעולם המשתנה כדי להצדיק ריבוי של רעיונות. ההבדל בין בתר־מודרניות לבין מודרניות נראה להם כפרק נוסף בתולדות המחשבה. הם פונים עורף לחיפוש העקר אחר אמות־מידה אוניברסליות של אמת, צדק וטעם, וטוענים בענווה, כי איננו יכולים להסתמך אלא על השיכנוע הפנימי כדי להצדיק את החלטתנו לדבוק בערכים, אשר לדעתנו מן הראוי לדבוק בהם. ההתמדה שבה אנו דבקים בהחלטתנו משפיעה ביתר שאת על הכרתנו כי ״ההיסטוריה אינה לצידנו״, וספק רב אם אחרים יאמצו את הערכים שאנו מוקירים. אין בידינו כוח גשמי או נימוקים משכנעים כדי לגרום לכך שהללו ישנו את דעתם.

שתי צורות התיאוריה הבתר־מודרניסטית הינן, בדרגות שונות, פילוסופיות של כניעה. שתיהן נכנעות לחוסר האפשרות, או להיעדר הסיכוי לשפר את העולם, ומודעות לקוצר ידה של הביקורת להשפיע על קהילות אחרות*. בעבר, הוליד לעתים היאוש אומץ ותעוזה. היאוש שבו מדובר כאן איננו מוביל לאומץ. האומץ היחיד שיכולה להוליד כניעה הוא זה הניזון מכוח ההתאוששות שמקורו בכורח ההישרדות.

כפילוסופיה של כניעה ועקרות, אין הבתר־מודרניות יכולה לשמש יסוד לזהות־העצמית החדשה של השמאל. ניתן להסביר את החיזור הנוכחי של האינטלקטואלים מן השמאל אחר הבתר־מודרניות בחיפוש הנואש אחר השראה חדשה בהקשר הנראה יותר ויותר כריקנות תיאורטית. ברם, רומן זה של השמאל עם הבתר־מודרניות אחת דתו ליהפך למקרה נוסף של אהבה נכזבת. ואכן, בעוד התיאוריה הבתר־מודרנית רואה כתקוות־שווא את הסיכוי כי ניתן יהיה אי פעם להפוך את הערכים הבורגניים לאוניברסליים, היא מוקיעה בה־בעת את עקרותו של השמאל. אין כל אפשרות סבירה לבנות תוכנית שמאלית ריאליסטית מקרעי התיאוריה הבתר־מודרנית. לא יתכן לבנות את השמאל כתרבות־נגד, דהיינו כביקורת חיובית וקונסטרוקטיבית נגד רשלנויות, הזנחות, עיכובים, מחדלים ואי־סדרים במימוש ההבטחה לכינון חברה טובה יותר, ללא שכנוע פנימי, כי חזון תרבותי זה הוא בר קיום ובר מימוש. לא יתכן שמאל בלעדי האמונה כי ניתן לשפר את החברה ולגייס את ההיסטוריה לצידנו. לא יכול להיות שמאל שאינו מאמץ את הרעיון, כי בין דברים שונים, אחדים הם טובים ואחדים רעים, וכי ניתן לגרום לכך שהראשונים יהיו רבים יותר מן האחרונים. התיאוריה הבתר־מודרנית מהווה הזמנה לאינטלקטואלים להפיק את המיטב מחירותם, שנקנתה במחיר התלישות וחוסר־הרלבנטיות. השמאל יכול להיות כל מיני דברים, אך אין הוא יכול להיות, מעצם טבעו, בלתי־רלבנטי.

אין פירוש הדבר כי התיאוריה הבתר־מודרנית, בקבלה את החברה בת־זמננו כפלורליסטית ללא תקנה וחסרת ״יסוד מוצק״ או ״משמעות־על״ אינה יכולה להוליד ביקורת רדיקלית. ואולם, אין פירוש הדבר כי לא כל רדיקליזם הוא שמאל. הרדיקליזם השואב את השראתו מפולמוס הבתר־מודרניות הינו רדיקליזם אסתטי: רדיקליזם של ביטוי־עצמי ואישור־עצמי, המוכתב על־ידי המו־

* המונח ״קהילות״ נשאר כאן מעורפל במתכוון; פירושן עשוי להיות חלקים אחרים של כדור־הארץ, משטרים אחרים, מדינות אחרות – אולם ניתן לייחס חלק ניכר מן הפסימיות הזאת בדבר הסיכויים להמרת־דת גלובלית לנסיון הכושל בתחום זה בבית פנימה, שהוא המחיר שמשלמים עבור חירות אינטלקטואלית ותרבותית והסתייגות מן הכוחות הקיימים, האדישים עד כדי התבזות. הבה נוסיף, כי החירות הפוליטית מאבדת מערכה במהירות בשל התלות החדשה בכוחות השוק.

דעות, שהוסרו כל המגבלות והאילוצים מיכולת הפעולה המוכתבת רק על־ידי הגיון המעשה. הרדיקליזם של השמאל הוא, בראש וראשונה, רדיקליזם מוסרי. פניו למציאות האובייקטיבית והוא מודע לצרכיה. הוא כפוף להגיון המכוון־על־ידי־יעדים, המבוסס על ערכים. פעולה זו היא בעלת מנגנון פיקוח־עצמי, הנובע מיכולתה לקדם ערכים בני־קיום מבחינה אובייקטיבית. הרדי־קליזם המוסרי של השמאל אינו יכול להיבנות מחדש תוך הישענות על הפולמוס הבתר־מודרני.

ההון נעשה בלתי תלוי בעובדים

אם שתי תגובות אלה פניהן לאחור או שהן נראות בלתי מבטיחות, כדאי אולי לחפש תגובה שלישית. זו הינה כינונה־מחדש של ביקורת שמאלית כתרבות־הנגד של המודרניזם, והיא עשויה להתגבר על מיגבלותיהן של שתי האחרות, תוך הכללת השמאל בין השאלות המוסריות המכריעות הניצבות בפני החברה המערבית כיום.

"תרבות־הנגד של המודרניזם" שונה מ"תרבות־הנגד" של הקפיטליזם בעבר. היא ראתה את חברת ההווה וחברת העתיד כפי שראה אותן הקפיטליזם: כחברה אשר בניה עוסקים בעיקר בעבודה, בתוך חברה המאורגנת סביב משימת מילוי הביקוש לעבודה (יחסי ייצור המוכיחים את הגיונם על־ידי הגברתם הכמותית של כוחות הייצור). משימה זו, גרסה תרבות־הנגד של הקפי־טליזם, לא קיבלה את הסיוע הנדרש מן ההון. הבנת המשימה הראשונה הולידה משימה משנית: הרחקת ההון מניהול תהליך הייצור והחלפתו בגירסה אחרת של ניהול עצמי על־ידי כוח העבודה.

התוצאה הבלתי חזויה של לחץ השמאל ושל מדיניות כוח־העבודה התעשייתי אשר לחץ זה חולל, היתה בדיוק ההיפך ממה שציפו. במקום לשחרר את העבודה מן ההון, שוחרר ההון מן העבודה. כיום, ההון נעשה תלוי פחות ופחות בעבודה בכל הנוגע לצורכי חידושו וצמיחתו. השקעה מוגדלת פירושה פחות עבודה, ורווחים גדולים יותר מושגים על־ידי צמצום מספר העוב־דים. במקום להעסיק את מותר החברה כיצרנים או כמסייעים לתהליך הייצור, מעסיק כיום ההון את החברה כצרכנים או כמסייעים לצריכה. התוצאה הבולטת ביותר של מנגנון חידוש ההון אשר שינה פניו, ושל הצורה החדשה של שליטה מערכתית הינה פקיעת תוקפו של הניהול העצמי של היצרנים כחלופה אפשרית למערכת הקיימת. אולם ישנן גם תוצאות נוספות, פחות מובנות מאליהן.

על תוצאות נוספות אלו חייב השמאל תודה, כפי שקרה לא פעם בעבר, לעסקנים הפוליטיים של המערכת. הם היו הראשונים שהסיקו מסקנות מעשיות מהשתחררותו זה־מקרוב של ההון מתלו־תו בעובדים, ומהשתחררותה של הפוליטיקה ממשימת ריסונו ומיתונו של מעמד הפועלים. עלייתה הנוכחית של הפוליטיקה הניאו־שמרנית, והופעתם המחודשת של רעיונות, אשר מערכת הבלמים והאיזונים המעמדית הקודמת הפכה אותם במשך עשרות שנים לדברים שאין להעלותם על דל שפתיים, מוכיחים כי מסקנות כאלה אכן הוסקו. בנקטם מדיניות חדשה זו בלא חשש כי היא תטפח עד מהרה על פניהם, מניחים אנשי המינהל הניאו־שמרנים, שהתהליך המוביל אולי לשחרורו המוחלט של ההון ולגימודם של העוב־דים הינו בלתי־הפיך ויאפשר להם להמשיך בצבירת נכסים באין מפריע. בהסתמכם על הנחה זו הם עשויים לחוש כי "ההיסטוריה לצידם". תחושה זו מולידה תעוזה פוליטית שקשה להגיע אליה בדרכים אחרות, ואשר המעמדות השולטים לא הפגינו כמותה זה זמן רב.

השמאל חייב להיות אסיר תודה לניאו־שמרנות על חשיפת כוונותיה וציפיותיה. כמה מתכונותיה הבולטות של החברה כפי שחזתה אותן המהפכה הבורגנית נעלמו מעיני השמאל כל עוד הן נראו לא־בעייתיות ומובנות מאליהן. האיום הניאו־שמרני הוא שעשאן בעייתיות. מהן בעיות חדשות אלו?

האיום המודרני על העניים

ראשית, העניים פחות ופחות חשובים לתיצבור ההון בתפקידם המסורתי כ"חיל המילואים של העבודה". אין הם עוד אובייקט לדאגה הכפולה של ריסון כוח העבודה והגבלת המיליטנטיות של מעמד העמלים. עקרון האחריות החברתית לשרי־דתו - ולמעשה לרווחתו - של אותו חלק בחברה שאינו מועסק ישירות על־ידי ההון בייצור (עקרון הנובע מן ההתמודדות בין הלחצים המוסריים של השמאל לבין צרכיו הממשיים של ההון), שהיה בעבר מובן־מאליו, היה לפתע לנשוא התקפה. נוכח השחרור ההדרגתי של ההון מן העבודה, לא ניתן להשאיר את אישרורו של העקרון האמור לראציונליות של תהליך הייצור. ההגיון של תורת

הכלכלה אינו יכול להחשב כבעל־ברית. יש לשאת ולתת עליו מחדש ולשוב ולכפותו על־ידי פנייה לאותם היבטים של תרבות־הנגד, אשר הקפי־טליזם נטה להדגיש פחות מדי: דמוקרטיה פולי־טית בנבדל מניהול עצמי של יצרנים.

בלא עיגון חדש זה, נתונים העניים של היום לאיום גרוע יותר מן הסבל והמצוקה שנגרמו להם על־ידי המפעלים הקפיטליסטיים הראשונים. אלה היו לפחות מוסדות של "שיקום חברתי" מבחינת דרישות ההון המגביר־היילים, שנזקק מאוד לכוח העבודה הנמצא בקו עליה. כיום, ניתן להשתמש ברטוריקת השיקום המזויפת שבה עוטפים את העברות כספי הסעד, רק ככלי המאשר את דבר מצוקתם של העניים ואת אי־זכאותם לסיוע סוציאלי. אותה רטוריקה חבר־תית דרוויניסטית אשר שימשה בשעתה כדי להפוך יצרנים זעירים לעובדי־תעשיה ממושמעים, מכתימה כיום בצורה תקיפה ובלתי־הפיכה את העניים כמנודים קבועים בחברה הצרכנית, שאי־נם ראויים למעמד של אזרחים. ספק רב אם תשלום כספי הסעד ייפסק. הפולחן הציבורי הכפייתי של מניית "עלויות הסעד", המתפרש מייד כ"קורבן מצד משלם המסים" הוא כלי המשמש להקמת חומה של אי־הבנה וניכור בין "המוכשרים" לבין ה"לא־יוצלחים" ולהחרפת אות הקין הדבק בעוני. ברם, קיים איום ממשי נוסף: שהעברות כספי הסעד יהפכו לכלים לשלי־לת זכות הבחירה וזכויות האזרח מאותו מיעוט עולה בחברה הצרכנית, שאינו יכול להוכיח את אזרחותו בצורה היחידה המקובלת על השוק הצרכני. התערבות מוסדות הסעד בחיים הפרטיים והמשפחתיים של "הפונים": "אינפנטיליזציה" כפויה של מקבלי הסעד באמצעות התכחשות לזכויותיהם לקבלת החלטות אוטונומיות, והקמת רשת צפופה של פיקוח ובילוש הבולעת נתח גדל והולך מכספי הסעד. הנה כי כן, העניים לא רק נעשים עניים יותר, הם הופכים להיות קטגוריה חריגה: חלק מן האוכלוסיה המוגדר כישות נפרדת מכוח שלילתן, או לפחות השעייתן, של זכויות פוליטיות ואישיות, שנחשבו כהישג בר־קיימא ואוניברסלי של המודרניות.

הסכנה לדמוקרטיה

העניים הם הראשונים החשים על בשרם את האיום לדמוקרטיה ולזכויות האזרח. אולם אין הם היחידים הנתונים לאיום. הזירה הפוליטית שרויה בתהליך של רכישת תפקיד חדש בשינוי פניה של המערכת החברתית. במשך רובו של העידן המודרני, היה תפקידה בחידוש פניה של המערכת מוגבל להבטחת התנאים הכלליים לשיח־זורם החלק של יחסי הון־עבודה. עם השלמת תפקיד זה, ניתן היה להפקיד את הנצחת השליטה המבנית בידי המנגנונים אשר הונחו ביסודם של יחסי הייצור הקפיטליסטיים. ניתן היה להסתמך על ההון, שהעסיק את חלק הארי של האוכלוסיה בתפקידי ייצור ושרותי ייצור, ככוח העיקרי המסוגל להטיל מרות ומשמעת. לאחר שהשתחרר מן העבודה, אין ההון יכול, ואף אינו צריך להמשיך בתפקיד זה. חידוש השליטה הופך במישרין לעניין של חוק וסדר, תחת אשר ייהפך בעקיפין לעניין של "מוסר העבודה". לשון אחר, חידוש המערכת, הופך להיות יותר מאי פעם תפקידה של המדינה הפוליטית.

בנסיבות אלו משפיעים לחצים חדשים על הדמוקרטיה הפוליטית ועל הצורה המודרנית של החיים הציבוריים. ואכן, נוכח התפקיד החדש והמוגבר של המדינה, לא ניתן להותיר את המשחק הפוליטי לפוליטיקאים "דמוקרטיים". החופש הניכר להבעת דעה ולהתארגנות פוליטית, אשר הכל למעשה נהנו ממנו במשך תקופה ארוכה בהיסטוריה המודרנית (איכות המודרניות אשר השמאל ראה אותה - נכון יותר טחו עיניו מראותה - כלא בעייתית), קשור היה קשר הדוק באופיו הבלתי־מזיק, לכאורה, של הקונפליקט הפוליטי במערכת, שבה השליטה הובטחה בראש וראשונה באמצעים לא־פוליטיים. משקלו של הקונפליקט הפוליטי הוא כיום רב מכדי לצפות שמצב זה יימשך לאורך זמן. יש לצפות לשני סוגי מיתקפה על הדמוקרטיה הפוליטית כפי שאנו מכירים אותה, וכבר כיום אפשר להבחין בסימנים של שניהם.

ראשית, יהיו נסיונות לשמר את החזות החיצו־נית של הדמוקרטיה הפוליטית תוך הפקעת הפוליטיקה מן הצורות הציבוריות של החיים הדמוקרטיים. ניתן לראות את התופעה הזאת בהעברת קבלת־ההחלטות הממשית מן המוסדות הדמוקרטיים הגלויים לביורוקרטיות שלטוניות שאינן נתונות לפיקוח דמוקרטי. ההיסטריה הגו־ברת סביב "סודות המדינה" נועדה לשחרר את פעולתה היום־יומית של המדינה מפיקוח מצד נתיניה. דבר זה מתאפשר על־ידי אמצעים טכנו־לוגיים העומדים כיום לרשות הממשלה, והמאפ־שרים לקבל החלטות חיוניות ביותר, המשפיעות על עצם קיומו של האזרח ולבצען בטרם יהיה

סיפק בידי המוסדות הדמוקרטיים להתערב. לדו־גמה, הלוחמה המודרנית שוב אינה מחייבת לגייס את רגשות העם כדי לצאת למלחמות. אין היא מחייבת אפילו להודיע לאוכלוסיה כי היא שרויה במצב מלחמה. המשקל העצום שמייחסות המדינות, ובמיוחד המעצמות הגדולות, לסודות מדינה הנתונים בסכנת "האיום החיצוני", והדפוסים הנוהליים שהדבר מוליד, מביאים להכ־פפת כל ההכרעות הפוליטיות - מלבד השוליות ביותר - לשיקולים של בטחון המדינה.

שנית, היקף הנושאים הפתוחים לדיון במסגרת התהליך הדמוקרטי מצטמצם. דבר זה נגרם על־ידי הכרזתן של מספר גדל והולך של עמדות רדיקליות כמצויות מחוץ לתחומי הדמוקרטיה; על־ידי הנמכת סף הדעות הנחשבות כחתרניות*; על־ידי העברת מספר גדל והולך של תפקידים שבוצעו לפנים על־ידי המדינה לידיים פרטיות**; ועל־ידי פרובלמטיזציה של הצד הגלוי של התהליך הדמוקרטי דרך צמצומו, בעזרת התקשורת הטכ־נולוגית, לתחרויות פופולריות, בהן מתנדפים נושאים שונים ומאבדים את טעמם על־ידי תרגי־לים של יחסי ציבור.

על כן, אחת התוצאות של שחרור ההון מן העבודה עלולה להיות שחרור מרחיק לכת עוד יותר של העוצמה הפוליטית מן המוסדות הדמו־קרטיים. דבר זה חשוב שבעתיים בהתחשב בכוחה ההרסני המוגבר של המדינה, והחדירה העמוקה יותר של הביורוקרטיות הממלכתיות לתחומים שהיו עד כה נחלת הפרט.

אי אפשר להפריז בחומרתו של הגורם הראשון. אנו חיים בצל ההשמדה ההמונית. דבר זה אינו מוציא מכלל אפשרות שימת קץ להיסטוריה ולגזע האנושי. סכנה זו הורגת מתחום הפוליטיקה המסורתית, שנועדה לעסוק בבעיות היום־יום של רווחת האדם. אולם קיומו של נשק השמדה המוני מכריע גם לגבי מדיניות הפנים. בהיותם כלי נשק סופיים, המתירים השמדה מוחלטת של "אויבים חיצוניים", הם גם מתירים למדינה להשתחרר מפיקוחה של החברה. זוהי החוליה המכרעת בשרשרת הגורמים המאיימים על המשך קיומם של ההישגים הדמוקרטיים של המודרניות.

* תכסיס זה נעשה אטרקטיבי במיוחד כאשר הוא הופך לנבואה המגשימה את עצמה באין יכולת להעניק לה ייצוג דמוקרטי. דעות אלו נהפכות ל"חתרניות", וכל נסיון להביען יכול ללבוש רק צורות "חוץ־דמוקר־טיות".

** דבר המוסבר, לכאורה, על־ידי המאמצים להגביר את התחרות ולצמצם את הבזבוז.

השמאל לא יוכל להגיע להתקדמות של ממש אם לא יחוסל נשק ההשמדה ההמונית. אין זו רק דאגה נוספת של השמאל, אלא המפתח לשמירה על זהותו כתרבות־הנגד של המודרניות.

הגורם השני המשחרר את הביורוקרטיות הפוליטיות מפיקוח דמוקרטי ואשר נזקו רב מאוד היא החדירה הגוברת של המדינה לתחום ה"פרט" ("עולם החיים" בפי הברמס). ברור שחדירה זו מחזקת עוד יותר את האוטונומיה של המדינה: ככל שהחדירה עמוקה יותר, כן קטנים סיכוייהם של המוסדות הדמוקרטיים להחזיר לידיהם את תחומי הפיקוח אשר מהם נושלו. הנה כי כן, נוסף לעובדה שיש לחדירה זו רלבנטיות פוליטית מוחשית, יש לה גם השלכות מוסריות ומן הדין להתנגד לה בשל שני הדברים גם יחד.

ספק רב אם ההתנגדות להתפתחויות הללו תחולל תנועת המונים, משום שלהסגת גבולה של האוטונומיה האישית והחירות הסובייקטיבית יש מקבילה בצורת פתרונות לבעיית האוטונומיה הניתנים על־ידי השוק. ממש כשם שקונפליקטים קפיטליסטיים קודמים בשאלת השליטה על גופם ורוחם של היצרנים שינו פניהם ונוטרלו כקונ־פליקטים על חלוקת הערך המוסף, כך האנרגיה המופקת כיום על־ידי הדחף לאוטונומיה אישית ולסובייקטיביות פוליטית משנה פניה ומנוטרלת כצורך לבנות ייחודיות אישית ואותנטיות מכוח צריכת סחורות המופקות, במגוון גדל והולך בייצור המוני והמוצעות על־ידי השוק. בחברות הקפיטליסטיות הראשונות שאורגנו סביב הייצור, כל קריאה לאוטונומיה תורגמה מייד ללחץ מוגבר על חלוקתו מחדש של הערך העודף, בעוד שבחברה הצרכנית קריאות לאוטונומיה נוטות להיתרגם לעיסוק מוגבר באפשרויות המוצעות על־ידי השוק. מצב דברים זה גורם לכך, שביקורתו של השמאל על האוטונומיה האישית מלאה סתירות כיום כפי שהיתה בעבר. בניגוד לכוונתה, היא גורמת להתבססותה של המערכת אשר אותה ביקשה לתקן.

השתלטות הביורוקרטיות

מה שמזין בסופו של דבר את העיסוק הנמרץ באוטונומיה של השוק על גוניה השונים היא ההגבלה הפוליטית של חירות הפרט. משום כך מבקשת לה החברה הצרכנית פיצוי בשוק. ניתן, איפוא, להגיע להגברת האוטונומיה האישית על־ידי תקיפת הסיבות ולא התוצאות.

כל השאלות המכריעות המנסרות כיום בעולם מצביעות על אותה הבעיה המרכזית: סכנת שחרורה של המדינה הפוליטית מפיקוח דמוקרטי, וכתוצאה מכך מתן חופש לבירוקרטיות הממלכתיות להשתלט על עולם היום־יום, ועל־ידי כך להנציח את שלטונן. בעיה מרכזית זו היא מכבשונו של השמאל כיום.

התמקדות ביקורתו של השמאל במדינה הפוליטית איננה רעיון חדש. אמת לפני ששחרור ההון מן העבודה הגיע לממדיו הנוכחיים, כוונה אסטרטגיה זו בצורה מוטעית, וגראמשי הטיח בה ביקורת מוצדקת. ביקורתו של גראמשי הצביעה על כך, שמעמד השליטה של ההון הושג ב״חברה אזרחית״, אשר ההון השתלט עליה על־ידי הכפפתה בראש וראשונה, לכוחות העבודה. אולם עתה נשלטת החברה האזרחית באורח גובר והולך על־ידי המדינה, המשמשת כר פעולה לצרכנים – דהיינו גברים ונשים שהאינטרסים שלהם בתחום האוטונומיה מותאמים באופן קבוע לצרכי השוק.

מצב חדש זה מצריך הגדרה מחדש של השמאל כתרבות־נגד של המודרניות. עם שחרור ההון מן העבודה, שוב לא ניתן לייחס את הפער בין הפוטנציאל לבין המציאות של המהפכה הבורגנית לתפקיד הנצלני של ההון. העושר החומרי שנעשה זמין על־ידי הקפיטליזם לא מוליך להתרחבותן המצופה של הדמוקרטיה והאוטונומיה האישית, וזאת בשל שחרורה המקביל, אך לא הבלתי נמנע, של המדינה הפוליטית מפיקוח ציבורי והחלשת מקורות ההתנגדות המקומיים. אם השמאל, כתרבות־הנגד של הקפיטליזם, ייחס את הסיבות לאי־הגשמת ההבטחות של המהפכה הקפיטליסטית לשליטת ההון על הייצור, הרי שהשמאל כתרבות־הנגד של המודרניות חייב לחפשן בחולשות של הדמוקרטיה הפוליטית והאוטונומיה האישית.

הדגשים משתנים עם תמורות היסוד החלות במערכת החברתית. כאשר ההון הטיל על החברה למלא את תפקיד היצרנים, היה הוא אותו הכוח עצמו ששאף להרחבת הדמוקרטיה הפוליטית והאוטונומיה האישית. כיום, ההון, במקרה הטוב, אדיש לשתיהן; הוא עלול בהחלט לראות בהן מטרדים העולים בכסף רב. הנה כי כן, לא ניתן לראות בדמוקרטיה ובאוטונומיה דברים מובנים מאליהם. יש להגן עליהן מתוך הכרה ובעקשנות.

השמאל כתרבות־הנגד של המודרניות חייב להתייחס לדמוקרטיה ולאוטונומיה ברצינות – לא ככלים מועילים שאפשר גם לוותר עליהם לצורך החזרת מידה מסוימת של שליטה לידיו, אלא כערכים בזכות עצמם; לא כאמצעים להבטיח את ביסוס מעמדם של ההון והיעילות הכלכלית (בנקודה מסוימת עלולים האינטרסים של הדמוקרטיה והאוטונומיה להגיע לכלל קונפליקט עם דרישות היעילות), אלא כתנאים הכרחיים לאותה אמנסיפציה שחוללה את המהפכה הבורגנית המתוארת כחירות, שוויון ואחווה.

שלא כמו תרבות־הנגד של הקפיטליזם, תוכנית תרבות־הנגד של המודרניות אינה רואה באורח חד־משמעי קבוצה חברתית מסוימת כיעדה הראשוני או ה״טבעי״. מבחינה זו, היא תוכנית ללא ״נושא היסטורי״ שניתן לזהותו על נקלה. כתרבות־נגד של הקפיטליזם, חי השמאל זמן רב בצלו של מניע היסטורי. מניע זה הביא את השמאל לכך שהוא שכח את מקורותיו ואת הלגיטימציה שלו. לעתים קרובות הפכה המסקנה להנחה, והשמאל זיהה עצמו כדובר קיבוצי של המעמד, אשר בו ראה את מקור דאגותיו. זכרן של השנים הארוכות הללו מעמיד את השמאל במצב לא נוח. עליו ללמוד לחיות ללא מניע היסטורי. עליו להפנות מבטו ממה שעשוי כיום להיראות כתעתועי־שווא גרידא, ולהישיר מבט אל היסוד האיתן היחיד של מטרתו: ההכרה כי אפשר להגן, וניתן להגן, על הערכים שקודמו על־ידי המהפכה הבורגנית רק על־ידי חשיפת המנגנונים המונעים את מימושם.

חיים ללא מניע היסטורי יש בהם כמה היבטים מטרידים, אך גם כמה מעלות. אחת מהן, ואולי המעלה העיקרית, היא שאין בהם קיצורי דרך. מהפכה היא קיצור־דרך במלוא מובן המלה: נסיון לאלץ את ההיסטוריה לעשות את שלה במקרה שאין בנמצא גורם המוכן להיאחז בה (לו היה גורם כזה, לא היה צורך במהפכה). מכאן שמהפכה הינה מעשה אלימות כלפי ההיסטוריה וגורמה המשוער. זה מה שהופך את קיצור הדרך לדבר ראוי לגינוי מבחינה מוסרית, לאמצעי בלתי יעיל כדי לקדם את ההיסטוריה אל היעד שיועד לה. נראה כי בהיסטוריה רוב קיצורי הדרך הם בגדר מבוי סתום.

חיים ללא תקווה לקיצור־דרך הוא דבר נוסף שחייב ללמוד השמאל של היום. ואכן, אם לחזור על הסיסמה של אנצסברגר: תקוות לטווח קצר הינן תקוות שווא, וויתור לטווח ארוך הינו התאבדות. אולם יתרונם של חיים ללא דחף היסטורי הוא שהתקוות העקרות לטווח קצר אינן מוליכות לוויתור לטווח ארוך. ויתור על תקוות לטווח קצר מציל מעקרות את התקוות לטווח ארוך. ■

אנדרה גורז

גם מי שאינו עובד יאכל

כלכלת המחר והצעות השמאל

1982: חברת ״טריומף־אדלר״ לייצור מכונות־כתיבה שרויה במשבר ו־9000 עובדיה מתבשרים כי עומדים לפטרם.

1983: החברה שולטת בשישית מן השוק העולמי למכונות־כתיבה אלקטרוניות; מחיריה ירדו ב־30%, ולמרות עליה של 20% בכושר הייצור, היא מדביקה אך בקושי את קצב זרימת ההזמנות למוצריה.

הסבר: בתוך שנתיים הכניסה החברה למפעלה מערכות־ייצור גמישות מבוקרות־מחשב, דהיינו רובוטים, היא חידשה את פני מפעלה ושיפרה את שיטות ארגונה. קו הייצור שלה יכול עתה לייצר 38 דגמים שונים (עם כ־30 וריאציות לכל אחד) בכל רצף שהוא. נדרשות שעתיים בלבד למן הרגע בו לוחץ המפעיל על המקשים השולחים את החלקים מן המחסן, שעבר אוטומציה, לקווי הייצור האוטומטיים, ועד לרגע שבו נבדקת מכונת־ הכתיבה, נארזת ומוכנה למשלוח. חלקים שיוצרו על־ידי קבלני־משנה מיוצרים עתה במפעל האם. המלאי לא נשאר במחסן יותר משלושה ימים. ולמרות שהייצור עלה ב־20% צומצם כוח האדם ב־36%. עלויות השכר ירדו ל־5% מן העלות הכוללת.

מתוך Dissent, כתב־עת בהוצאת ״המכון לחקר רעיונות חברתיים בלתי תלויים״ (העורכים איר־ווינג האו ומיכאל וולצר), ניו־יורק, כרך 34, מס׳ 2, אביב 1987. הכותב, מחשובי ההוגים הסוצי־אליסטיים בצרפת ובעולם, חוזר לאחרונה לנושא הנדון כאן בצורות שונות ומגוונות. ראה גם ״ילקוט למחשבה סוציאליסטית״, מס׳ 9 ומס׳ 4.
תרגום: עמוס פלד.

עולם אמיץ חדש

מדוע נודעת לסיפור זה משמעות רבה יותר מאשר למאות סיפורים אחרים? הסיבה: הפירמה פירסמה זאת הפעם נתונים על תוצאות השינויים שהנהיגה; ועובדות אלו נותנות תשובה לאלה הממשיכים לפקפק אם ״מהפכת המיקרו־אלקטרו־ניקה״ מביאה בעקבותיה חסכון־נטו בעבודה ובהון כאחד. המפקפקים מעלים שלושה טיעונים עיקריים:

1. **יצור והתקנה של רובוטים כרוכים בעבודה רבה ויוצרים מקומות־עבודה רבים.**
חישבו על כך רגע קט. אם התקנת הרובוטים היתה מחייבת אותה כמות עבודה שהיתה חוסכת, היא לא היתה מאפשרת הורדה כלשהי של עלויות השכר הכוללות, ולא היתה לה כל השפעה על רמת התעסוקה התעשייתית. ברם, רמה זו ירדה במהירות. במערב גרמניה לא מנעה ההבראה הכלכלית של 1984־1983 אובדן 500,000 מקומות־עבודה בתעשיה, לאחר שה־מיתון של 1982־1981 גרם לביטול 700,000 תקנים. כאשר ייצורו ותכנותו של הרובוט ייעשו גם הם על־ידי רובוטים, יואץ תהליך זה ביתר שאת.

2. **תעשיות שעברו אוטומציה צורכות כמויות גדולות של שירותי חוץ. צמצום התעסוקה התעשייתית הישירה יקוזז על־ידי תעסוקה עקיפה.**
לו היה טיעון זה נכון, היתה עלות השכר הכוללת קבועה, כאשר הפירמה הנדונה מע־

בירה לעובדי־חוץ את השכר שנחסך על־ידי אוטומציה. כפי שראינו, דבר מעין זה לא קרה.

3. המהפכה המיקרו־אלקטרונית תגביר את הבי־קוש לסחורות ובמיוחד לשירותים. התוצאה תהיה מספר רב של מקומות־עבודה חדשים; ראו מה קורה בארה"ב.

זוהי נקודת־הראות שהועלתה על־ידי מישל דרנקורט ואלברט מרלין בספרם החדש Demain, la croissance (צמיחת המחר) ועל־ידי האידיאולוג הנודע של עולם העסקים, אוקטב גליניייר בספרו Le Chomage gueri... si nous le voulons (האבטלה תנצח – אם נרצה). מחברי אלה משווים לנגד עיניהם שווקים עצומים הנפתחים ל"עסקים משגשגים"[1].

אשר לסחורות, אנו חושבים, כמובן, על מכוניות הנוהגות את עצמן; על ציוד רפואי ממוחשב; על רובוטים ביתיים המבצעים את עבודות הבישול, אחזקת הבית, הקניות אפילו את הנגינה בפסנתר, תרגילי ההתעמלות וכיו"ב.

אשר לשירותים: גליניייר מבטיח, כי "מפעלים חשובים, שניהולם מתוחכם מאוד יספקו לכם, תמורת תשלום נמוך, את השירותים האישיים שנהגו לספקם בעלי־מלאכה". איש הקייטרינג המתועש והממוחשב יחליף את הטבחים ואת חדרי־האוכל נוסח הדור הישן; שרשרת של "מספרות אקספרס" תחסל את הסלונים לעיצוב שיער; מסעדות מזון־מהיר תתפוסנה את מקום המזנון המקומי לארוחות קלות. קבוצות של עובדי־נקיון יישלחו על־ידי הזמנות באלחוט מגוש בניינים אחד למשנהו; עובדי סיעוד יטפלו בחולים, בנכים ובקשישים בבתיהם; פעוטות יישלחו למעונות־יום מבוקרי מחשב.

כל ההתפתחויות הללו, הנראות באופק כבר היום, "יכניסו למעגל העבודה", אליבא דגליניייר, "את השכבות הפחות משכילות באוכלוסיה", אשר יקבלו "שכר צנוע" עבור "עבודה צנועה"; לעתים קרובות יהיה הסידור הזה ארעי, תלוי על בלימה וחלקי, שכן חברתנו זקוקה יותר ויותר לגמישות בכוח אדם.

כיוון שנהיה משוחררים מעבודות היום־יום הקשות, שייעשו על־ידי מחשבים, רובוטים וצבא משרתים אנונימיים ששכרם נמוך, יהיה לנו זמן רב יותר כדי לנסוע לסלוני־יופי, לטיפולים פסיכיאטריים, לדיאטות הרזיה, לשיט תענוגות, לסיאנסים של מדיטציה טרנסצדנטלית, ולעוד שירותים אישיים חשובים. ההנחה היא, כמובן, שאנו לא נהיה בין המועסקים הרבים שעבודתם "תלויה על בלימה" ותמורתה נמוכה, כי דבר זה משנה את כל העניין. מוטב שלא לחשוב על כך.

אבל, לגופו של עניין: מנין יבוא הכסף שיאפשר לנו ליהנות מכל השירותים הללו? לא מן המגזר המייצר סחורות, שיאוייש, במידה רבה, על־ידי רובוטים ויעסיק פחות ופחות אנשים. לפי אומדנים שנעשו בארה"ב תעסיק התעשיה בסוף המאה 10% מן האוכלוסיה העובדת לעומת 16% כיום. רשימת עובדי התעשיה עתידה, איפוא, להצטמצם. האם כספנו יבוא איפוא ממגזר השירותים, ובעיקר מן השירותים האישיים? אכן, כך סבורים חברינו הדגולים.

זהו רעיון מעניין. יותר מ־80% מאיתנו יתפרנסו ממתן שירותים לאחרים. אנו נשלם זה לזה עבור שמרטפות, טיפול־יופי, עזרה בבית, שירותי מין וכיו"ב, כאשר כל אדם מתמחה בפעילות מסוימת, אשר ביצועה נועד לאפשר לו או לה לשלם עבור שירותיהם האחרים. אולם היכן כאן יצירת הערך הכלכלי? היכן הערך העודף? האין זה מזכיר את הדוגמה המפורסמת של ברטרנד דה־ז'ובנל, לפיה שתי אמהות משלמות אשה לרעותה כדי שתטפל בשלושת הילדים של השניה, ועל־ידי כך יוצרות שתי משרות המעלות את התוצר הלאומי הגולמי בשתי משכורות? ג'ון נווין, נשיא חברת "פייר־סטון", פסק את ההלכה הברורה ביותר בנושא: "הרעיון כי אנו יכולים לקיים מערכת כלכלית על־ידי מכירת המבורגרים זה לזה הינו אבסורדי".

הכלכלה האמריקנית ממחישה קביעה זו בצורה מושלמת. מתוך 13 מיליון מקומות־העבודה שנוצרו בתוך עשר שנים, רובן הגדול היה בעיסוקים ש"בתחתית הסולם": עובדי נקיון; מלצרים ומלצריות, כוח עזר סיעודי וכד'. ואשר לעשר השנים הבאות, התחזית היא, בין שאר נתונים, כי יידרשו 53,000 מתכנתי־מחשבים נוספים לעומת 800,000 שרתים נוספים. "משרות שלישוניות חדשות" פירושן, בעצם, שמיליוני גברים ונשים חייבים יהיו להתחרות על הזכות המיוחדת למכור את שירותיהם האישיים, תכופות – עבור שכר נמוך משכר המינימום, לאלה שיש להם עדיין עבודה המשתלמת יפה ומספרן של משרות כאלה הולך ופוחת. ברור שזו איננה תחזית ורודה ביותר.

כאשר תהליך הייצור מצריך פחות ופחות כוח־אדם ומחלק פחות ופחות שכר, מופר הסדר – הן הסדר הציבורי והן הסדר בכלכלת השוק. אשר לסדר הציבורי, די להתבונן במה שקורה, נאמר, בליברפול (25% מובטלים); במדריד (22% מובטלים); בסאו־פאולו או בניו־יורק. בכלכלת השוק

נמצאת בסכנת התמוטטות, משום שכמות הסחו־רות המיוצרות עולה, בעוד מספר האנשים המסו־גלים לשלם בעדן פוחת. מה שמתרחש לנגד עינינו מאלץ אותנו להסיק, שאם יש ברצוננו לשמור על הסדר, לא נוכל עוד להבטיח את הזכות להכנסה רק לאותם אזרחים שיש להם עבודה, או אף לגרום לכך שרמת ההכנסה תהא תלויה במספר שעות העבודה. מכאן הרעיון של **הבטחת הכנסה לכל גבר ואשה בלא קשר לעבודה שבוצעה.**

הרעיון הועלה לא מכבר, אם כי בזהירות רבה, בשורות המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית, בצו־רת ״מינימום מובטח״ או ״מינימום סוציאלי״. וריאציות של הרעיון נדונו או אף הוגשמו במשך שנים בצפון אמריקה וברחבי צפון אירופה – בארצות סקנדינביה, בבריטניה, בבלגיה, בהולנד ומעל לכל במערב־גרמניה, שם מדברים על Grundrecht auf Grundversorgung (זכות חוקתית לקיום בסיסי), על Burgerrecht Materielle Grund-sicherung (זכותו של כל אזרח לאמצעי־מחיה בטוחים), או על Recht auf Grundeinkommen (הזכות להכנסה בסיסית).

להבטחת הכנסה בלתי־תלויה בעבודה כלשהי יש תומכים בשורות הימין, השמאל והמרכז. הללו תמימי דעים ביחס לעקרון: עלינו לברוח מהת־פתחות המביאה לכך, שפרנסתה של רוב האוכלו־סיה תהיה תלויה בשוק העבודה. לשון אחר, הזכות להכנסה אינה יכולה עוד להיות זהה לזכות לקבלת שכר.

ברם, כשעוברים מן העקרונות הכלליים לשא־לות המעשיות, כגון כיצד לארגן את החברה ובמיוחד כיצד לחלק את העבודה לכל אלה הרוצים לעבוד, מתחילים הרעיונות להתפלג ומופיע שסע שאינו תואם את הדפוסים הרגילים של חלוקה מעמדית. בימין אנו מוצאים את המעמד הגבוה יחד עם בעלי בריתו הרגילים, ועוד מספר ניכר של עובדים מיומנים ומאורגנים בעלי צווארון כחול ולבן כאחד. בשמאל אנו מוצאים אנשים שהחלוקה המעמדית אינה יכולה למקמם, אולם גם עובדים מיליטנטיים וחברי איגודים מקצועיים, המודעים לסכנות הטמונות בהתפתחויות הנוכחיות. הבה נבחן את השאלות האלה יותר מקרוב.

הכנסה מובטחת: גירסת הימין

בגירסתו הימנית, ימיו של רעיון ההכנסה המוב־טחת כימי המהפכה התעשייתית עצמה. הוא נועד לגרום לכך, שהגידול באבטלה ובעוני יהיה נסבל מבחינה חברתית, שכן אלה נחשבים כתו־צאות בלתי־נמנעות של כלכלת־שוק חופשית.

זו היתה כבר מטרתם של ״חוקי העניים״ שנחקקו בבריטניה בתחילת המאה ה־19. הם הבטיחו לכל אדם בקהילה כפרית הכנסת־קיום מצומצמת הצמודה למחיר הלחם. ממש כמו הרעיון של ״מינימום סוציאלי״, שהומצא על־ידי הניאו־שמרנים בימינו, ביטלו ״חוקי העניים״ את החקיקה הסוציאלית הקודמת, שסייעה לעובדים מחוסרי קרקע באזורים הכפריים. לפנים היתה לעובדים אלה הזכות להשתמש בקרקע ציבורית כדי לגדל קצת תבואה וירקות, ולרעות מעט כבשים. כאשר בוטל הרכוש הציבורי, ניטלה מהם זכות זו, השטחים הציבוריים חולקו לבעלי הקר־קעות וגודרו. לצעדים אלה היתה מטרה כפולה: לפתח גידולים מסחריים ולאלץ כפריים מחוסרי קרקע להשכיר עצמם לבעלי הקרקעות.

ברם, בעלי המשקים לא הוצרכו לשכור כוח עבודה נוסף שייהנה מקביעות. ״חוקי העניים״ פטרו אותם מן הצורך לעשות כן, ועל־ידי הבטחת המשך קיומם של המובטלים, שחררו את הבעלים מכל נקיפות מצפון; יתר על כן, בעוד שבעבר החזיקו החוואים מספר מספיק של עובדים זמינים כדי שלא יחסר להם כוח אדם לעת הצורך, במיוחד בעונת הקציר, התירו ״חוקי העניים״ לבעלים להחליף רבים מעובדיהם הקבועים בש־כירי־יום שהועסקו למשך תקופת העבודה ההכ־רחית ואחרי כן שולחו כלעומת שבאו על מנת לחיות מאמצעי הקיום המינימליים שהקהילה חויבה להפריש לעניים.

תופעה מקבילה מסתמנת במצב הנוכחי. שכן גם כיום משתוקקים המעסיקים לשמור רק גרעין קטן של עובדים חיוניים ברשימת עובדיהם הקבועים, ולקבל לעבודה או לפטר כרצונם את כל האחרים. הללו, מאחר שאינם נמנים עם העובדים הקבועים, אף אינם כלולים בהסכמי השכר ואינם זכאים לתנאים סוציאליים, לתוכניות פנסיה ולהגנת האיגוד המקצועי. ברור, ש״חופש״ מופלג זה בניצול העובדים נשען על ההקלות החזויות בחוקי העבודה ובחוקים הסוציאליים. הוא גם מניח, כפי שנהוג היה לגבי הפועלים היומיים בבריטניה בימיו הראשונים של הקפי־טליזם התעשייתי, כי יובטחו אמצעי קיום מיני־מליים למספר העצום של המובטלים והמוע־סקים־למחצה, אשר עקב תנופת המיחשוב והרובו־טיזציה יהיו מסוגלים למצוא רק עבודות מזדמנות, לא קבועות ומייגעות, ששכרן נמוך ואין בהן

עתיד. ציבור גדול זה של עובדי־שוליים פגיעים עלול להוות 75% מן האוכלוסיה הפעילה בשנת 2000.

מכל הטעמים הללו, דוגלים כמה ניאו־שמרנים – בייחוד מילטון פרידמן – בשיטה המבטיחה מינימום של אמצעי קיום לכל אזרח, בצורת "מס הכנסה שלילי". עקרון היסוד הוא זה: אם הכנסתך השנתית עולה על סכום נתון (לדוגמה, 6,000 דולר), תשלם מיסים. אם הכנסתך פחותה במידה ניכרת (נאמר, 4,000 דולר), מינהל הכנסות המדינה יבטיח לך מינימום מסויים (נניח 2,500 דולר) אם אין לך הכנסה כלל.

על פי רעיונותיהם של הניאו־שמרנים ושל פרידמן עצמו, הנהגת שיטה זו חייבת לחפוף את ביטול הצורות האחרות של ההגנה הסוציאלית: שכר מינימום, ביטוח לאומי, דמי אבטלה ומחלה, קיצבאות שערים וכד'. תשלומי החוב של העובדים והמעבידים לביטוח הלאומי ייעלמו אף הם באורח דומה. שום גורם לא יורשה לכבול את המשחק החופשי של שוק העבודה. השוק ימצא את "שיווי המשקל הטבעי שלו" – דהיינו, מחיר העבודה (השכר) יגיע לרמה שבה ההיצע והביקוש של העבודה יהיו מאוזנים. מאחר שקיים חשש חמור כי רמה זו תהיה מתחת למינימום הדרוש לקיום, יש להבטיח את המינימום לכלל האזרחים על־ידי מערכת של מיסוי שלילי. כפי שרואים זאת הניאו־שמרנים, הבטחת מינימום הקיום היא הבסיס שעליו יכול לפעול שוק העבודה ללא התערבות מבחוץ. שיטה זו מאפשרת את ירידתן של עלויות העבודה לרמה כה נמוכה, עד כי ניתן יהיה להעביר כמות נכבדה של עבודה, שלא תהיה רווחית, אם ישולם עבורה השכר הרגיל, לאנשים המבקשים אך להשלים את הכנסתם המובטחת, ועל כן מוכנים להסתפק בפחות. וכן להיפך, כאשר מחיר השוק של העבודה יורד לרמה נמוכה מדי, התמריץ לחפש עבודה דועך, והיצע העבודה הנמוך גורם לעליה בשכר. זוהי לפחות התיאוריה.

ברור שגירסה ניאו־שמרנית רגרסיבית זו איננה הגירסה האפשרית היחידה. ניתן לקשר את הבטחת מינימום ההכנסה לאידיאלים חברתיים נעלים יותר, כגון שמירה על לכידותה של החברה על־ידי הרחבת זכויות האדם והסולידריות האנושית כפי שגורסים מספר דמו־נוצרים. היא גם עשויה לשחרר את בני־האדם מן הצורך למכור את כוח העבודה שלהם, על־ידי קביעת המינימום המובטח ברמה כה גבוהה, עד כי תתאפשר פעילות עצמאית במעט בלתי־מוגבלת, אשר אינה כלכלית בתנאים רגילים – זוהי, מכל מקום, השקפתם של הליברטריאנים (הדוגלים בבחירה חופשית).

הולנד היא המדינה המתקדמת ביותר מבחינה זו, שכן לכל אזרח מבוגר בה יש הזכות, אפילו לא עבד מעולם, לקבל מינימום של 1,000 פלורינים לחודש (425 דולר), ועוד 500 פלוריינים לאדם המתגורר עמו. אפילו בבריטניה של מרגרט תאצ'ר, אזרח מובטל, החי עם הוריו ואשר מעולם לא עבד, יכול לקבל 4 ליש"ט ליום (כשישה דולר) כל עוד המצב מחייב זאת.

אף־על־פי־כן, תהיה הכנסת המינימום המובטחת אשר תהיה, הפגם היסודי בה בעינו עומד: היא מוליכה לפילוג החברה, לריבוד כפול, שעלול להרחיק לכת עד כדי "דרום־אפריקניזציה" של היחסים החברתיים. הכנסת המינימום המובטחת מוסיפה להיות שכר של נידוי חברתי, שכן היא מבססת את קיומה של מערכת הנשלטת על־ידי יחסי־ייצור קפיטליסטיים ועל־ידי מה שכיניתי ה"אליטה העובדת". המינימום המובטח הוא דרך המביאה להשלמה עם ריבוד חברתי זה ועושה אותו נסבל יותר.

הכנסה מובטחת: גירסת השמאל

גירסת השמאל להכנסה המובטחת שונה לחלוטין. אין היא רואה בגידול באבטלה דבר בלתי־נמנע או קביל. נקודת־המוצא שלה היא, שהואיל וכמות העבודה שהחברה זקוקה לה תמשיך להצטמם, הרי ששחרור מן העבודה הדרושה מבחינה חברתית הינו היעד ההגיוני היחיד. לפיכך, חייב החסכון בעבודה, הנובע משינויים טכנולוגיים, להתחלק בצורה כזו, **שכל הגברים והנשים יוכלו לעבוד, אך במידה פוחתת והולכת וללא אובדן הכנסה.**

בעיקרו של דבר, מה שמבדיל בין מדיניות השמאל לבין מדיניות הימין הוא, שהשמאל דוחה את חזון החברה המחולקת למעמד של עובדים המועסקים דרך קבע במשרה מלאה, ולמעמד של אנשים שאינם כלולים ב"חברה העובדת". במרכזה של תוכנית השמאל לא תעמוד הבטחת הכנסה שאינה תלויה בעבודה, אלא הקשר האיתן בין הזכות להכנסה לבין הזכות לעבודה. כל אזרח, מן הדין שתהיה לו הזכות לרמת חיים סבירה, אך גם האפשרות (הזכות והחובה) לתרום לחברה את שווה־ערכו בעבודה של כל מה שהוא צורך.

זהו התנאי להשתייכותם של כל גבר ואשה לחברה, דהיינו **לאזרחותם המלאה**. הזכות והחובה תמיד קשורות זו בזו: **זכותי שלי היא חובתו של הזולת כלפי, ומכאן גם משתמעת חובתי כלפיו.** כחבר בחברה, זכותי לדרוש הבטחת רמת־חיים סבירה, אך השתייכות לחברה פירושה שגם לחברה יש זכויות לגבי. זכויותיה לגבי הן שגורמות לכך, שהחברה מכירה בי כחבר. החברה זקוקה לי; היא לא תראה בי אדם מיותר, שנותנים לי נדבות כדי שהאחרים יוכלו לישון בשקט. הזכות למקום עבודה, החובה לעבוד והזכות לאזרחות קשורות זו בזו כשלהבת בפתילה.

על כן, מנקודת הראות של מחנה השמאל, הדבר החיוני איננו הבטחת הכנסה שאינה תלויה בעבודה, אלא הבטחת הכנסה, שאינה יורדת במהירות שווה לזו של צמצום זמן העבודה הממוצע. **יש לשחרר את ההכנסה לא מן התלות בעבודה, כי אם מן התלות בזמן העבודה הדרוש מבחינה חברתית.**

לעתים קרובות אין מעריכים כראוי את מהי־רותם והיקפם של הצמצומים בזמן העבודה. במערב אירופה, זמן העבודה ה"רגיל" עומד כיום על 1,700 שעות לשנה למועסקים במישרה מלאה. בצרפת הכניס ב־1984 זמן העבודה הרגיל למשפחה הממוצעת הכנסה פנויה של 15,000 פרנקים לחודש (כ־2,300 דולר). לו ניתן היה לחלק את כל העבודה הדרושה מבחינה חברתית בין אלה הרוצים לעבוד, היה זמן העבודה השנתי יורד ל־1,350 או 1,500 שעות לשנה (בהניחנו שיעור אבטלה של 10% או 20%).

בהנחה שהתוצר הלאומי הגולמי בצרפת ימשיך לעלות ב־2% לשנה (הנחה אופטימית במידת־מה), וכי העליה השנתית בפריון העבודה לא תהיה יותר מ־3.5% עד 4% (הנחה פסימית במידת־מה), תפחת כמות העבודה הדרושה ב־30% עד 40% בתוך 17 שנה. לו ניתן היה לחלק כמות עבודה זו בין כל אלה שרוצים לעבוד, **אפשר שזמן העבודה היה יורד ל־1,000 שעות לשנה ומטה, כבר בתחילת המאה ה־21** – וזאת, למרות הגידול הניכר (של כ־40%) בנכסים שייוצרו. זמן עבודה ממוצע של 1,000 שעות לשנה הופך לסיכוי מוחשי.

אולם לא יהיה זה מעשי או מציאותי לתרגם ירידה דרסטית כזו בזמן העבודה השנתי לירידה מקבילה בשעות העבודה היומיות או השבועיות. העובדים והאיגודים המקצועיים יפיקו את מלוא ההנאה מן הגמישות הרבה יותר בזמן העבודה, ומן היכולת לנצל גמישות זו באופן עצמאי שלא על־פי דפוסי עבודה שבועיים, אלא חודשיים, רבעוניים או שנתיים.[2] 1,000 שעות עבודה לשנה יכולות להסתכם, נאמר, ב־10 ימי עבודה בחודש, או בשתי תקופות בנות 15 יום ב־3 חודשים וכד', כאשר **השכר המלא ממשיך להיות משולם במשך כל השבועות או החודשים שבהם האיש אינו עובד**, כמקובל כיום לגבי חופשה שנתית או שנת השבתון.

מחזור־עבודה, שאינו מבוסס עוד על סולם שנתי אלא על משך החיים כולו, יהיה ההמשך ההגיוני לארגונו מחדש של הזמן. כיום, "תוחלת החיים בעבודה" הינה 25 שנים, כשבכל שנה כוללת 1,600 שעות עבודה, או, בחשבון כולל, 40,000 שעות לאדם המועסק במשרה מלאה. לפי ממוצע שנתי של 1,000 שעות, ובהנחה שכל העבודה הדרושה ניתנת לחלוקה בין כלל האוכ־לוסיה הפעילה בפוטנציה, מספר השעות שיעבוד אדם במהלך כל שנות חייו יעלה בקושי על 20,000.

חשבון פשוט מראה, כי 20,000 שעות שוות ל־10 שנות עבודה במשרה מלאה, או 20 שנות עבודה בחצי משרה; אפשרות שלישית וסבירה יותר היא 40 שנות עבודה לסירוגין. עם זה, לכל אדם תהיה תמיד האפשרות להפסיק או לצמצם את פעילותו בשכר ולשוב ללימודים, לרכוש מקצוע חדש, ובה־בעת לבנות בית, לגדל ילדים, להצטרף לתזמורת, לכתוב ספר, להיות לרופא או לפסיכואנליטיקן של עצמו, לעבוד כמתנדב בקו־מונה או באגודה שיתופית, או לפעול באחת ממדינות העולם השלישי, וכל זאת בלי שתיפגע הכנסתו הרגילה. להרבה אנשים נוספים תהיה גישה למשרות רבות יותר, המחייבות כישורים מקצועיים, והנשלטות כיום על־ידי הארגונים המקצועיים האליטיסטיים, שכן זמן העבודה במשרות אלו יתקצר. העיסוק הרגיל במשלח־יד או במקצוע יכלול אזי הרבה יותר חשיבה ומחקר, הרחבה ועדכון של הידע, מפגש עם אנשים, נסיעות, מפגשי אהבה וכד'. צמצום זמן העבודה יממש, איפוא, את אחד מתנאי־היסוד לחלוקתה מחדש של העבודה בין כל הגברים והנשים. לכשיצבור התהליך תנופה, תיעשה העבודה קלה יותר ויותר.

מעבר לנקודה מסוימת, עשוי צמצום זמן העבודה ליהפך לתהליך מצטבר. חוסר זמן והע־דפה אידיאולוגית של עבודה בשכר גרמו לכך, שהחברות הקפיטליסטיות הפקידו בידי מוסדות מקצועיים, ציבוריים או פרטיים, משימות משפח־תיות או אישיות מטיבן, כגון: טיפול בילדים,

סיוע לחולים או לנכים, ניחום אבלים, יעוץ לאנשים הנתונים במצוקה - אך גם דברים כגון הקמת שירותים שכונתיים נוספים, אחזקה או שיפור של הסביבה העירונית או הכפרית וכד'. אף אחת מפעילויות טיפוליות אלו אין לה ולא כלום עם הגיון כלכלי. לא ניתן ללמוד את הפריון שלהן. יעילותן או הצלחתן תלויות בתכונות אנושיות ובהשקעה ריגושית הרבה יותר מאשר בכישורים מקצועיים המאושרים על־ידי תעודה. הזמן הדרוש לנחם או להשיא עצה; לסייע לאדם גוסס; לעודד ילד ללכת, לדבר ולשיר; לעשות את עבודות הבית, לבשל ארוחה, לטפח את הגן - הוא, לאמיתו של דבר, אותו הזמן עצמו, בין אם העבודה מבוצעת על־ידי חברים, בני משפחה, קואופרטיבים, שכנים, או על־ידי שירותים מקצועיים המעסיקים אנשי־מקצוע בשכר.[3]

אין הגיון כלכלי בכך שהחברה תבצע משימות אלה, שכן הדבר אינו משחרר זמן על בסיס חברתי. אדרבא, הוא הופך פעילויות־פנאי מהנות הנעשות מרצון, וכמטרה בפני עצמה, לעבודת־חובה מקצועית בשכר. הצמצום הדרסטי בזמן העבודה עשוי לאפשר דפרופסיונליזציה של פעילויות לא־כלכליות, בלא שאלה ייהפכו לנטל. היכולת לעשות יותר עבודה עם אחרים ולמען אחרים, מתוך שיתוף־פעולה חופשי או מתוך הנאה לשמה, יש בה משום העשרה של החיים כל עוד אין מחסור בזמן.

פעולה קולקטיבית

הבטחת הכנסה לכל החיים מעלה בעיות שונות ביסודן, התלויות בשאלה אם היא נחשבת כצורה של רווחה חברתית הממומנת ממיסים והמוקצית על־ידי המדינה, או אם רואים בה תשלום שמקבל כל אזרח בתמורה על השתתפותו בתהליכי הייצור החברתיים.

1. הקצאת ההכנסה כרווחה חברתית.

תהיה הדרך שבה מוקצה הכסף על־ידי המדינה למובטלים ולעניים אשר תהיה, הקצאה זו מוענקת להם ועל כן ניתן למנעה או לצמצמה. הקבוצות הליברטריאניות - כגון אלה שבמערב גרמניה, בבלגיה ובהולנד - הדוגלות בהקצאת הכנסת־מנימום לכלל האזרחים, ללא שום תנאים, מתעלמות בצורה מוזרה מן העובדה, כי הדבר יגרום לתלותם של המקבלים ברצונו הטוב: של השלטון ובנדיבות־לבו של המעמד החזק מבחינה פוליטית של מקבלי השכר הגבוה, המשלמים את רוב המסים.

היתרון היחידי של הכנסת־מינימום ללא תנאי נעוץ בכך, שהיא מבטלת לחלוטין את החובה לעבוד. מופרת הזיקה בין עבודה לבין זכאות להכנסה. ברם, יש לכך תוצאה שלילית: ביטול הזכות לעבוד. ליתר דיוק, הדבר פוטר את החברה מן החובה להבטיח לכל אזרח את האפשרות להשתתף בתהליך החברתי של הייצור. כפי שגרסה מכבר התנועה לשחרור האשה, אפשרות זו היא היא הבסיס להבטחת מעמדו של הפרט כאזרח. האדם משתייך לחברה (או, ליתר דיוק, לחברה דמוקרטית ולא למדינת עבדים), ויש לו זכויות מסוימות בתוכה; או שהוא מורחק ממנה - הדבר תלוי בשאלה אם הוא משתתף או לא משתתף בתהליך החברתי של הייצור. חילופי עבודה שאינם נעשים בין הפרט לחברה בכללותה, אלא בינו לבין חברים בקהילה מסוימת - בין זו עבודה משפחתית, שבטית, דתית או אחרת - אינה אלא עבודה מוגדרת, הכפופה לכללים מסוימים, שמשמעם מהם יחסים בעלי אופי מסוים. רק עבודה המוכתבת על־ידי החברה נשלטת על־ידי כללים ותקנות בעלי אופי אוניברסלי: רק עבודה כזו מגדירה את האדם המבצע אותה כאזרח על־פי חוק, המשוחרר משיעבוד כלשהו.

2. הכנסה חברתית כפועל־יוצא של פריון חברתי.

הבטחת הכנסה, שאינה מבוססת על סיוע כי אם על הקשר ההדוק שבין הזכות להכנסה ובין הזכות לעבודה, משוחררת מן הבעייתיות האמורה. משתמעת ממנה אסטרטגיה שונה מיסודה. אין היא מנתקת את הקשר בין ההכנסה לעבודה כי אם את הקשר בין הכנסה לזמן עבודה. משמע, הכנסה מובטחת לכל החיים, איננה על־פי תפיסה זו, זכות חדשה המוענקת על־ידי המדינה; היא פשוט תשלום מן המניין הפרוש על פני כל שנות חייו של אדם, והמשקף כמות עבודה שבוצעה במהלך חייו - נאמר, 20,000 שעות.

אם בוחנים אותה במונחים אלה, ההכנסה המובטחת לכל החיים הינה התוצאה ההגיונית של צמצום מרחיק־לכת בשעות העבודה, ללא אובדן הכנסה ריאלית. הכנסה לכל החיים נראית, איפוא, כחלק מן הנכסים הנוצרים באורח חברתי

והמגיעים לכל אזרח עקב השתתפותו בתהליכים החברתיים של הייצור. זוהי הכנסה שכל אזרח זכאי לה בתמורה לכמות העבודה הרגילה - תהיה קטנה ככל שתהיה - שהחברה דורשת מכל אחד, כדי להבטיח לכלל האזרחים רמת חיים הנחשבת כסבירה.

הגדרת כמות העבודה שאנו חייבים לחברה במהלך חיינו, וקבלת הכנסה לכל החיים כתשלום על עבודה זו, אינן בגדר חידוש מוחלט; זוהי תוצאה הגיונית של מאבקי האיגודים המקצועיים בעבר להקטנת זמן העבודה ללא אובדן הכנסה. הסכמי מיקוח מסוימים שנחתמו או, לפחות, הוצעו על־ידי האיגודים המקצועיים בארה״ב במהלך שנות השישים והשיבעים, סללו את הדרך להסדר מעין זה. בתעשיית הרכב נשאו ונתנו הצדדים על הנהגת משך־עבודה של 30 שנה, אשר יעניק את הזכות לפרישה מלאה (״שלושים שנה - והחוצה!״), בלא קשר לגיל. בתעשיית הפלדה דרש האיגוד המקצועי ״תעסוקה לכל החיים״ והכנסה לכל החיים, שתהיה שווה לפחות ל־30 שעות עבודה שבועיות, אף אם בפועל יהיה מספר שעות העבודה קטן יותר. סיכום ברוח זו הושג על־ידי הסווארים בניו־יורק, אשר היקף העבודה שלהם במהלך השנה הצטיין בתנודות חריפות, ובשל האוטומציה צומצם למספר מוגבל ביותר של שעות עבודה שנתיות. איגוד מקצועי של טכנאים בתעשיית האלקטרוניקה בבריטניה הגיע להסדר, שצמצם את שבוע העבודה בשעה אחת בחישוב שנתי למשך שש שנים רצופות, בלא הורדת שכר, כאשר המטרה היא להגיע לשבוע עבודה בן 28 עד 30 שעות.

הדרישה, כי זמן העבודה יוגדר על בסיס משך החיים ותמורתו תשולם בצורת הכנסה לכל החיים, תקל על שיתוף־הפעולה בין העובדים, המובטלים, ארגוני העובדים והתנועות החברתיות החדשות. ניתן לקדם דרישה זו על־ידי אסטרטגיה של פעולה קיבוצית וגיוס עממי. ביסודו של דבר מתמצה העניין בשאיפה, כי הסכון בעבודה שהושג תודות למהפכה המיקרו־אלקטרונית יצ־מיח טובה לכל הצדדים: יש לאפשר לכל אחד לעבוד פחות ופחות בלא אובדן הכנסה, ויש לאפשר לכל אחד לעבוד. ההבחנה או הניגוד בין העובדים ובין אלה שאינם עובדים, עתידים להיעלם, שכן, עם צמצומו הבלתי־נמנע של זמן העבודה הממוצע, תיהפך העבודה בשכר לסירוגית לגבי הכל ותחדל להיות עיסוקם העיקרי של האנשים.

פוליטיקה של תקופת־המעבר

לא ניתן להגיע לצמצום כללי בזמן העבודה בלא אובדן הכנסה רק על־ידי מאבקים של האיגודים המקצועיים וניהול משא־ומתן קיבוצי, אף־על־פי שאלה מהווים תנאי מוקדם לקידום העניין. עליית פריון העבודה שונה באורח בולט מתעשיה אחת למשנה או משירות אחד למשנהו, ויש הבדלים גם באותה תעשיה עצמה. צמצום גרידא של שעות העבודה עם עליית הפריון (כאשר השכר נשאר קבוע) יגרום לפער ולהטבות מופרזות באותם סוגי העבודה שבהם היתה האוטומציה המהירה ביותר.

יתירה מזו, ההתקדמות בפריון העבודה אינה ספונטנית; היא נובעת תמיד מלחץ חיצוני, הוי אומר מתחרות. אם מונעים את הורדת העלויות ליחידה, יש בצמצום זמן העבודה גרידא עם עליית הפריון (כאשר השכר נשאר קבוע) כדי לחסל כל תחרות בין המפעלים ולגרום לשגרת ניהול ביורוקרטית, כאשר איש אינו מעוניין בהגברת הפריון.

עליית פריון העבודה אינה יכולה, איפוא, להחשב בשום פנים כמשתנה בלתי־תלוי לו, הכפוף להפחתת זמן העבודה. נהפוך הוא, יש לתכנן את חלוקתה־מחדש של העבודה ואת צמצום זמן העבודה כמשתנים בלתי־תלויים, ואי־לוצים חברתיים מחייבים, כי עלויות בפריון העבודה יושגו בתאריכי־יעד קבועים. שיטות ארגון העבודה והטכנולוגיה יותאמו לאילוצים חיצוניים אלה, כשם שהותאמו (במיוחד בארה״ב וביפאן) לתקנים החדשים של מניעת זיהום סביבתי. אין צורך בכלכלה המכוונת על־ידי המדינה, או במדינת משטרה כדי לחייב צמצומים ניכרים בזמן העבודה מדי ארבע או חמש שנים. אולם חיוני לבחון ולשקול מראש את היקף הצמצומים הללו ואת העליות המקבילות בפריון.

צמצום כללי בזמן העבודה, בלא אובדן הכנסה ריאלית, מניח מראש רצון עז לשינוי חברתי. מעל הכל הוא מחייב לנקוט את הצעדים הפוליטיים הבאים:

א. ניסוח יעדי פריון לטווח בינוני לענפי הכלכלה השונים. ניתן לקבוע יעדים אלה - למעשה הדבר נעשה בעבר - על־ידי ועדות־תכנון המורכבות מנציגים של האיגודים המקצועיים, של הצרכנים, של השלטון ושל מנהלים מכל ענפי הייצור. היעדים לכל מגזר תעשייתי או שירותי יהוו את הבסיס לניהול מו״מ על

הסכמים ענפיים, שבהם יוגדרו הגידול בפריון, רמת התעסוקה, הצורות החדשות של ארגון העבודה, המיומנויות הדרושות, תוכניות ההכ־שרה המקצועית וכן צמצום זמן העבודה, תוך התחשבות בתנאים הספציפיים של כל מפעל.

ב. כדי להימנע מהבדלים גדולים בזמני העבודה בענפי התעשיה ובמקצועות השונים, חייבת מדיניות התעסוקה לדרבן את העובדים לעבור מעבודות שבהן האוטומציה מהירה לעבודות שבהן היא איטית יותר או אינה קיימת כלל. רק ניידות כזאת תאפשר צמצום זמן העבודה לכל, בהתאם לגידול בפריון הממוצע.

ג. דרושה רפורמה בשיטות החינוך ובמדיניות החינוך. יהיה צורך לעודד רבגוניות, כושר השתנות והסתגלות, כושר לימוד עצמי וכושר לרכישת מיומנויות חדשות בכל הרמות. במיו־חד יהיה צורך לשנות את הקדימות ואת ערכי ההוראה. כפי שציין קלאוס הפנר, מערכת החינוך העניקה לנו עד כה את ''המחשבים האנושיים'', שנרכשו על־ידי התעשיות שעברו ''טיילוריזציה'': מתן עדיפות למשמעת, לדיי־קנות, לשינון ולפיתוח הכשרים הקוגניטיביים והאנליטיים – כל אלה על חשבון ''סגולות 'משניות' כגון חיבה, אהדה, חמלה, היכולת לאהוב ולקיים תקשורת, חושניות וכשרונות אמנותיים.'' סופה של מערכת החינוך הנוכחית לגרום לכך, שגברים ונשים יוכשרו לשווא למשימות, שבהן יתחרו בהם המחשבים וינצ־חום. להימנעות מאסון זה, ולצמצום זמן העבודה תהיה השפעה משחררת, רק אם החינוך יעניק קדימה לפיתוח כשרים אנושיים מובהקים: ידניים, אמנותיים, ריגושיים, בין־אישיים, בתוספת היכולת לשאול שאלות בל־תי־צפויות, להמציא יעדים חדשים, לנהוג בהגיון, לדחות דברי איוולת.

ד. דרושה מערכת פיסקלית שונה. אי־אפשר להגיע לצמצום פרוגרסיבי של זמן העבודה ללא אובדן הכנסה על־ידי מיסוי ישיר או על־ידי צורה כלשהי של ביטוח לאומי. משתי הנוסחאות משתמע, כי על ההכנסה שמקורה במספר מוקטן של שעות עבודה ניתן להטיל מס כבד דיו, כדי לשלם לאנשים עבור השעות, הימים, השבועות וכו', שבהם הם חופשיים מעבודה. פירוש הדבר יהיה שבוע־עבודה מוק־טן כדי מחציתו, כאשר עבור כל שעה ישולם שכר כפול מן השיעור הנוכחי. ניכוי של 50% יממן את הכנסתו של המועסק בתקופות שבהן לא יעבוד.

מסיבות מובנות של תחרותיות, לא תוכל שום מדינה, או אף קבוצה של מדינות, לאפשר עליות שכר ניכרות. ניתן לעשות זאת רק במקרה שכל המדינות התעשייתיות היו נוקטות פעולה מתו־אמת, דבר שהוא כמעט בלתי־אפשרי.

מאידך גיסא, עליה גדולה מאוד בעלויות העבודה תהיה כרוכה בעליה מופרזת במחירים היחסיים של המוצרים והשירותים עתירי העבו־דה: החקלאות; ענפי הבנייה; העבודה התרבותית, האמנותית והחינוכית; עבודת התחזוקה והתיקו־נים לסוגיה וכד'. איכותם של מוצרים ושירותים אלה תרד ויווצר מחסור שיוביל להתפתחות שוק עבודה שחור.

ניתן למנוע עיוותים כאלה במערכת המחירים, כמו גם את בעיות התחרותיות על־ידי הפתרון הבא: המעסיקים ישלמו רק עבור העבודה בפועל, ועל־ידי כך ניתן יהיה למדוד במדויק את העלויות הריאליות ליחידה. הפסד שכר בשל צמצום זמן העבודה יפוצה על־ידי קרן מיוחדת. קרן זו תמומן על־ידי מס, אשר כמו מס ערך מוסף או בלו על אלכוהול, טבק וכו', נגבה על מוצרים ושירותים בשיעורים שונים. מערכת מיסוי כזו תאט את הירידה הנמשכת במחירים היחסיים של המוצרים המותאמים לאוטומציה מהירה. ככל שתועלתם החברתית תהיה קטנה יותר, כן יהיה שיעור המס שיוטל עליהם גבוה יותר. מאחר שניתן לנכות מיסים אלה ממחירי הייצוא, לא ישפיע הדבר על התחרות. אשר להכנסה הריאלית של העובדים, הרי שזו תהיה מורכבת משכר עבודה ומהכנסה סוציאלית, אשר תבטיח להם רמת חיים רגילה בתקופות של בטלה מעבודה.

מערכת של מחירים פוליטיים תחליף, איפוא, באורח פרוגרסיבי את מערכת מחירי השוק. זוהי, בכלות הכל, הרחבת הנוהג הקיים כבר כיום בכל הכלכלות המודרניות. כולן מתאימות את מחירי השוק על־ידי משחק מאחז־עיניים של מיסים (על גז, מכוניות, נשק חם, מוצרי מותרות וכן הלאה) ושל סובסידיות (על תחבורה ציבורית, מוצרים חקלאיים, תיאטרונים, שיכון, בתי־חולים, גני־ילדים, חדרי־אוכל בבתי־ספר וכד'). כאשר העלו־יות ליחידה של סחורות ושירותים, שעברו אוטו־מציה מלאה, נעשות זניחות וערכי החליפין שלהם שואפים לאפס, חייבת החברה, באורח בלתי־נמנע, לכונן מערכת של מחירים פוליטיים, המשקפת את בחירותיה ועדיפויותיה במונחים

של צריכה פרטית וקיבוצית. ולבסוף, הבחירה מה לייצר תהיה חייבת להיקבע במונחים של ערך השימוש של המוצר (ולא ערך החליפין שלו). מערכת המחירים תהיה הכלי שבו ישתקפו בחירות אלו. בדומה לכך, ההכנסה הסוציאלית עבור זמן הבטלה מעבודה תהיה חייבת להוות - בכלכלה שעברה אוטומציה ניכרת - את המקור החשוב ביותר של ההכנסה האישית. תפקידה לא יהיה עוד לשלם לאנשים עבור כמות העבודה שבוצעה (כאשר זו הופכת לשולית), אלא להבטיח את חלוקת הערכים הכלכליים שנוצרו באורח חברתי

הערות

1. מישל דרנקורט ואלברט מרלין DEMAIN, LA CROISSANCE (הוצאת Editions Robert Laffont, פאריס 1985), ואוקטב גלינייר LE CHOMAGE GUERI ... SI NOUS LE VOULONS (הוצאת - Editions Hommes et Techniques, פאריס, 1985).

2. העובדים במחוז קוויבק (קנדה) זכו להערכת זמן עבודתם על בסיס חודשי: הם חייבים לעבוד 140 שעות לחודש. הם חופשיים (תוך הגבלות מינימליות) לבחור את מערכת העבודה היומית והחודשית שלהם כרצונם.

3. בתקופות קודמות נעשתה עבודה מסוג זה בידי עבדים או משרתים. כיום תפקידי המשרתים עוברים תהליך של חיברות, דבר שאינו משנה את טיבם באורח ממשי. עבודה בשכר שאינה מורידה את מחיר ההון, המשרתת אנשים מסוימים בחייהם הפרטיים, ואשר המתקצעותה אינו מגדיל את פריונה, היא עבודת שרת. תפקידה הוא לשחרר רובד חברתי מיוחס ממספר משימות דרושות או רצויות, שיכלו לבצען על נקלה בעצמם, לו רצו בכך, על־ידי העברת תפקידים אלה לאנשים שאינם יכולים למצוא עבודה מועילה או יצרנית מבחינה חברתית. ריבוי העבודות הללו איננו סימן לחיוניות כלכלית כי אם לניוון. ■

וולטר ל. אדמסון

מארקסיזם ומוסר

מארקסיזם ומוסר. מאת סטיבן לוקס, הוצאת Clarendon Press אוקספורד, 1985.

בשנים האחרונות היינו עדים לשני ויכוחים בנושא מארקסיזם ומוסר. האחד הוא ויכוח פוליטי כללי על אשמתה של התיאוריה המארקסיסטית בעיוותה של הפרקטיקה ההיסטורית המארקסיסטית. השני הוא ויכוח פילוסופי צר יותר על עמדותיו של מארקס ועל יחסו כלפי רעיון המוסר עצמו וזיקתו לקפיטליזם. הוויכוח הראשון התנהל בעיקר באירופה, במיוחד בצרפת, ובקרב גולים מן הגוש הסובייטי; האחרון הוא

מתוך Political Theory, כתב־עת בינלאומי לפילוסופיה פוליטית, כרך 15, מס' 1, פברואר 1987.
תרגום: עמוס פלד.

בעיקרו פולמוס אנגלו־אמריקני. לוקס מבקש לתרום את תרומתו לשני הוויכוחים גם יחד, אולם מרכז את מירב תשומת ליבו, ובצדק, בסוגיה הראשונה.

לוקס טוען, כי יחסו של מארקס למוסר הוא פרדוקסלי, בכך שהוא גורס כי המוסר הינו אידיאולוגיה גרידא, ובה בעת מבקש לשפוט שיפוט מוסרי ולהשמיע טיעונים מוסריים. מבחינה זו, המארקסיזם הינו אנטי־מוסרי ומוסרי כאחד. זוהי, כמובן, טענה מוכרת, אולם הגדרתו של לוקס והמחשתו את הפרדוקס בשני הפרקים הראשונים של ספרו מנוסחים בבהירות מושלמת כפי שאפשר היה לצפות על סמך עבודתו הקודמת. הפרק השלישי נושא אופי מקורי יותר. הפרדוקס של המוסר המארקסיאני, טוען המחבר, יכול לבוא על תיקונו אם נבחין בין שני סוגים של השקפות מוסריות: מוסר ה־Recht ומוסר האמנסיפציה. הראשון הוא מוסר של כללי משפט

קארל מארקס,
שלוש בנותיו
ופרידריך אנגלס

וצדק, הגורם, כי מוסר חייב להתבסס על מצב אנושי בלתי־משתנה, המאופיין על־ידי מחסור, אנוכיות, ניגודי אינטרסים (הנובעים מתפיסות שונות של הטוב), והיעדר מידע והבנה מושלמים. השני הוא מוסר החורג מכללי המשפט והמוסר, והדוחה כל תפיסה כזו של המצב האנושי בגרסו, כי התנהגות מוסרית היא זו המסייעת להגשים את ה־telos, או המטרה הסופית, הגלומה בהיס־טוריה עצמה. בטענו, כי המוסר הוא אידיאולוגיה, מתכוון מארקס למוסר **כרכט**; ואילו כאשר הוא נזקק לשיפוט מוסרי ולטיעונים מוסריים, הוא עושה כן מכוח המוסר (הסוציאליסטי) האמנסי־פטורי שלו.

על כן, עיקר בעייתו של המארקסיזם אינה נעוצה בהיותו פרדוקסלי או בלתי־עקבי דווקא, אלא בכך שכאשר הוא מבדיל בצורה כה חדה בין **רכט** לאמנסיפציה, הוא מונע מאתנו לבחון את הקשר ביניהם. אין ספק כי מארקס סבר שקשר זה איננו חשוב, הואיל ולדידו מוסר אמנסיפציה סוציאליסטי כרוך בהכרח באמנסיפציה מן **הרכט**. ברם, הוכח כי זוהי אשלייה. אמנם נכון, כי מוסר **הרכט** מעלה "שאלות עמוקות ללא מענה" אשר "לא־מארקסיסטים חייבים להשיב עליהן", וזהו אחד משני הכוחות המוסריים העיקריים של המארקסיזם, שהכיר בכך (עמ' 149).

אולם נכון גם שהשקפתו של המארקסיזם בעניין הזכויות הינה "צרה ומדולדלת" (עמ' 63). **רכט** בורגני איננו רק אידיאולוגי (משום שהוא מגן על חלוקה לא צודקת של העושר). הוא גם מגן על אנשים בצורות שונות שבהן יהיה תמיד צורך להגן עליהם, כגון הגנה ממעצר שרירותי, מהכרעת־דין לפני הוכחת האשמה, מעונש על פשעים שלא הוגדרו בקובצי החוקים הקיימים, וכן הלאה. על כן "התייחסות רצינית לזכויות מסוימות" חשובה ביותר, שכן כמוה כהעלאת הדרישה לצורה מסויימת של חיים חברתיים, אשר בה היחסים הבין־אישיים פורחים כשהם חופשיים מהפעלת עוצמה פוליטית שרירותית". ראיית הזכויות כולן "כמבטאות רק את אנוכיותה של החברה האזרחית ואת הסתירות בינה ובין המדינה, כמוה כאי־לקיחתן ברצינות" (עמ' 65).

יתירה מזו, אם חברה שעברה אמנסיפציה תזדקק לאלמנטים חשובים של **רכט** ומוסר המבו־ססים עליהם, היא תזדקק גם למוסר של אמנסי־פציה המובע בצורה חותכת הרבה יותר מאשר בגירסת המארקסיזם. האנמיה הכרונית של זו האחרונה נובעת מ"תת־פרדוקס" (עמ' 36) בחזונו המוסרי של המארקסיזם, דהיינו, בהיותו בה־בעת אוטופי (האידיאלים של המארקסיזם טמונים לחלוטין בעתיד שלא הוגשם עדיין) ואנטי־אוטופי (המארקסיזם ממאן לתאר את העתיד הזה בטענה כי ההיסטוריה פשוט תחולל אותו, וכי לקומו־ניסטים "ל.ז יוותרו, איפוא, אידיאלים להג־שימם"). אולם ה"עכבה" האנטי־אוטופית, סבור לוקס, "הסבה נזק" (עמ' 46). "האנטי אוטופיות של המארקסיזם החלישה וערערה את האוטופיות שלו... הן להלכה והן למעשה" (עמ' 37). הדבר שלל מן המארקסיזם את היכולת לנצל "שניים

מכוחותיה הממשיים של האוטופיות, שהוא [המארקסיזם] יורש ומצפין: היכולת להבהיר ולפתח 'מטרות פוליטיות וחברתיות' באמצעות ניסויי חשיבה ערטילאיים", ולגרום לכך "שנקו־דות־ראות משחררות ולא שגרתיות תטבענה את חותמן על בעיות וסוגיות שלא ניתן לפתרן כאן ועתה" (עמ' 46). בקצרה, שהחליט לבסס את השקפתו המוסרית על חזון העתיד, נכשל המארק־סיזם במחדל, שכן הבהיר השקפה זו עד הסוף. לוקס מקדיש לא פחות מעשרה עמודים (עמ' 89–99) לשאלות, שנועדו להראות עד כמה בלתי־מפותחת היא התפיסה המארקסיסטית לגבי קהיליית העתיד.

ברם, אם צודק לוקס באומרו, כי המארקסיזם גורס שמוסר הרכט הינו "אידיאולוגי ואנכרו־ניסטי באורח בולט ומאמץ את מוסר האמנסיפציה כאילו היה שלו, כיצד נסביר את העובדה, כי מארקס ואנגלס מוקיעים לא פעם את אי־הצדק ואי־השוויון שבקפיטליזם; ובאורח כללי יותר, כיצד נוכל להסביר את עצם מושג הניצול, אשר לא ניתן להפריד בינו ובין תפיסת הצדק?" (עמ' 46–47).

כדי לענות על שאלה זו סוקר לוקס את הפולמוס הפילוסופי שנערך לאחרונה על היחס בין מוסר לקפיטליזם. הוא פותח בהראותו בצורה משכנעת, כי ארבע העמדות המיוצגות בפולמוס ממצות את החלופות הלוגיות (הקפיטליזם כעניין צודק, לא־צודק, צודק ולא־צודק כאחד, לא צודק ולא בלתי־צודק כאחד), ולהלן טוען, כמוהו כהגל, כי כל העמדות נכונות באופן חלקי (בהיותן, היבטים שונים של שלמות גדולה יותר). ניתוחו של מארקס היה "ניתוח רב־פרספקטיבי" בו ביקש תחילה להסביר מדוע נתפס הקפיטליזם, בצדק, כצודק מבחינתו; שנית, לחלוק עליו הן באורח פנימי (משום שהעובד נשדד במסגרת תהליך הייצור אף כי לא במסגרת החליפין) והן באורח חיצוני (משום שהקפיטליזם אינו צודק בהשוואה לעקרון החלוקה הקומוניסטי, אשר עתיד בסופו של דבר להחליפו); ולבסוף לבקר הן את הצידוק והן את הביקורת "מנקודת־הראות של השלב הגבוה יותר של הקומוניזם", נקודת־ראות "שנחשבת כעומדת מעבר לצדק" (עמ' 59). יהיה טיעון זה משכנע כאשר יהיה (מי כאן הפיקח – מארקס או לוקס?), התוצאה הסופית של הצגת הדברים הזאת מוכיחה עד כמה כל הפולמוס הזה מחטיא את המטרה, שכן ההכרעה בו לא תורמת דבר להבנתנו את מעלותיו, ובעיקר את מגרעותיו של החזון המוסרי המארקסיאני.

מסיבות שכבר צוינו, מאמין לוקס באמונה שלמה, כי רב המופרך בחזון תיאורטי זה, אף כי הוא נחפז להרגיע את קוראיו, שעדיין לא כתב "חיבור אנטי־מארקסיסטי נוסף" (עמוד 12). יתירה מזו, אף כי הוא מכחיש כי "כשלונותיו ההיסטוריים" של המארקסיזם "די בהם כדי לפסול את התיאוריה" (עמ' 140), רחוק הוא מלהכחיש את קיומם (אף שמעולם לא עשה בהם שימוש של ממש כדי לחשוף את חסרונותיו התיאורטיים של המארקסיזם). מטרתו היא לתרום ל"חשיבה סוציאליסטית חופשית" (עמ' 141), על ידי "ריפויו של המארקסיזם מפגמיו [המוסריים] המולדים" (עמוד 13). ברם, לדעתי, חשיבתו החופשית של לוקס רחוקה מלהיות חופשית דיה. הנסיון לתלות את חסרונו המוסרי של המארקסי־זם דווקא באימפולס האנטי־אוטופי שלו – אי הצלחתו לתת ביטוי מלא לחזון העתיד שלו – נראה כניסוח רך ביותר, נוכח נסיון המאה שלנו. ואכן, ניתוחו של לוקס עצמו מצביע על מסקנה קיצונית שבעתיים, דהיינו, שכשלונו של המארק־סיזם טמון אולי במנטליותו האפוקליפטית שלו. האמונה, כי שיפור חברתי ופוליטי מחייב את חיסולם של כל ההסדרים הקיימים מהיותם גרועים ללא תקנה – לא רק ששללה מן המארק־סיזם את יכולתו ליהפך לגורם פוליטי קונסטרוק־טיבי, אלא היתה מקור הרעה העיקרי של המארק־סיזם עצמו: האופי האנטי־דמוקרטי המובהק, המדכא והבולם של גישתו כלפי סמכות פוליטית, כפי שהופגנה על־ידו בפועל.

במקום לדבוק במארקסיזם אפוקליפטי, המת־עלם כליל מן ההווה ושוגה בדמיונות על איזה אמנסיפטור בר־לבב שיקום איכשהו מחוצה לו, חייבים המארקסיסטים בימינו להחיות ולבנות מחדש את היסודות הדמוקרטיים הגלומים במסור־תם, במיוחד את התפיסות הנוגעות ליצירת חברה הצומחת מתוך העם, הנהנית משלטון עצמי, והמושתתת על הדדיות ושיתוף־פעולה. עלינו "לשוב ולעורר... את תחושת הערך העצמי של האדם – את החרות. רק תחושה כזו, אשר חלפה מן העולם עם היוונים והתנדפה כליל עם עליית הנצרות, יכולה להפוך מחדש את החברה לקהילה של אנשים בעלי מטרות נעלות ביותר – למדינה דמוקרטית" (עמ' 71). אין לך דבר בכתבי מארקס הנשמע רענן ואקטואלי יותר בעולם זה של פולחן הפרטיות ושלטון ביורוקרטי של נמושות, מאשר מלים אלו שנכתבו ב־1843. העלאתן מתהום הנשיה היא בלי ספק אחת מנקודות הזכות של לוקס בספר זה. ■

מארקסיזם מערבי ומעבר לו

ארנסט בלוך: **עקרון התקווה** (הוצאת MIT Press, קמברידג', מסצ'וסטס, 1986).
ארנסט בלוך: **משפט הטבע וכבוד האדם** (הוצאת MIT Press, קמברידג', מסצ'וסטס, 1986)

תרגום שלושת הכרכים עבי־הכרס של ארנסט בלוך **עקרון התקווה** ו״נספחו״ על משפט הטבע, מאפשר סוף סוף גישה לקוראים דוברי אנגלית לתיאוריות של הפילוסוף הקשור קשר הדוק לדמויות־המפתח בהתפתחות המארקסיזם ההגליאני, אשר משל בכיפה בחיים האינטלקטואלים בשלהי שנות השישים ובשנות השבעים. בלוך וג'ורג' לוקס היו שני פילוסופים גרמנים צעירים, שקשרו קשרי ידידות בשנות התגבשותם הרעיונית ערב מלחמת העולם הראשונה. כמה מעיוניו התיאורטיים החשובים ביותר של לוקס בנושא **ההיסטוריה והתודעה המעמדית** בשנות ה־20 והפולמוס על האקספרסיוניזם שניטש בשנות ה־30, היו קשורים בבלוך. בגרמניה הווימארית נודעה לבלוך השפעה חשובה על וולטר בנימין ועל תיאודור אדורנו, שהחליפו את לוקס כשר־תפיו־לדעה הקרובים ביותר. הרברט מרקוזה הודה בהשפעתם העמוקה של כתבי בלוך על חשיבתו במהלך שנות העשרים.

ברם, לו היה בלוך רק אחד מן האבות־המייסדים של מה שכונה בפי מרלרפונטי ״מארקסיזם מערבי״, לא היה תרגום עבודתו מהווה אותו אירוע אינטלקטואלי ראשון־במעלה כפי שיש לראותו בתקופה זו, כאשר אותה מסורת מיצתה עצמה ברובה מבחינה תיאורטית. כיום אנו עדים לכך, שדמויות־מפתח שהיו חלק מן המסורת של המארקסיזם ההגליאני, דחו לחלוטין את המארקסיזם (כגון, לשק קולקובסקי) או סטו הרחק מהגל ומארקס בכיוונים ״חדשים״ (לדוגמה: נהייתו של הברמאס לעבר מיד, דורקהיים ופארסונס). חשיבותו של בלוך נובעת מן העובדה, שעבודתו מהווה ביקורת מרחיקת־לכת על גופן של הבעיות הכרוכות ב״מארקסיזם המערבי״, אך ביקורתו נמתחת בשם **תחיית המארקסיזם**. לאמיתו של דבר, המארקסיזם של בלוך, ״שיטתו הפתוחה״, מפריכה את שתי פרדיגמות־היסוד שהטביעו את חותמן על הדיון בשאלות המארקסיזם מאז שנות העשרים. מן הראוי להציג בקצרה - ולו באורח סכמטי - את שתי הפרדיגמות האמורות, כרקע להבנת הפיתוח המהפכני המובהק של המארקסיזם הכלול במשנתו של בלוך.

שתי הפרידגמות הדומיננטיות, אשר התעטפו באיצטלת המארקסיזם, הינן מטריאליזם־דיאלקטי (דיאמט), שהינו חלק מן האורתודוכסיה של המדינה במזרח, וה״מארקסיזם המערבי״ לגווניו, אשר נקודת־המוצא שלהם טמונה בספרו של לוקס **היסטוריה ותודעה מעמדית**. עקרונות־היסוד של דיאמט הינם: קיומה של סידרה אוניברסלית של קטגוריות על־היסטוריות, שהן ישימות לטבע ולחברה כאחד; תיאוריית־העתק של החשיבה, המצמצמת את התודעה האנושית לתופעת־לוואי גרידא; דטרמיניזם כלכלי גס, הרואה את ההתפתחות ההיסטורית במונחים של ״חוקים רגילים״, כפי שהם מתגלים אל נכון גם בטבע - דבר המצמצם עד למינימום את הגורם הסובייקטיבי והופך את הסוציאליזם לצורך אובייקטיבי. סימני ההיכר של דיאמט הינם, איפוא, נטורליזם מופלג, מדעיות וזילות הגורם האנושי, שהם גם מסימניהם של וריאנטים שונים של דוקטרינה זו, לדוגמה: אלטהוסר, דלהוולפה / קולטי.

״המארקסיזם המערבי״, לעומת זאת, שם את הדגש בצד המעשי של הסובייקט האנושי כהתגלמותה של המציאות, ונוטה לדחות את קיומם של חוקים אובייקטיביים בהיסטוריה. כן דוחה הוא את קיומה של דיאלקטיקה בטבע, משום שהדיאלקטיקה הינה מערכת יחסים של סובייקט־אובייקט, בעוד שלא יתכן קיומו של ״סובייקט״ בטבע. סימני ההיכר של ״המארקסיזם המערבי״

מתוך סקירת ספרים בכתב־העת Socialism and Democracy מס' 4, אביב־קיץ 1987.
תרגום: עמוס פלד

הינם, איפוא, הגבלת המארקסיזם לתחום החברתי גרידא, הרחבת־יתר של אוטונומיית הסובייקט המודע בהיסטוריה ונטיה מודגשת לוולונטריזם. על אף דגשים השונים, כלולים עקרונות אלה בספרו של לוקס **היסטוריה ותודעה מעמדית**, בכתבי גרמסי, באסכולת פרנקפורט, בקבוצת הפרקסי היוגוסלבית, בספרו של סרטר **ביקורת ההגיון הדיאלקטי** וכד׳.

מה שמייחד את הפילוסופיה של בלוך היא העובדה, שהיא מהווה דרך שלישית בין דיאמט ו״המארקסיזם המערבי״, ובה מוצאת את ביטויה תלות־הגומלין הדיאלקטית בין גורמים אובייק־טיביים וסובייקטיביים. יסודה הוא אונטולוגיה מארקסיסטית, המבוססת על האוטונומיה ועל עדיפות ההויה, הקיום, לעומת התודעה. עמידתו של בלוך על עליונות האונטולוגיה על פני האפיסטמולוגיה מהווה סטיה חדשה בתולדות המארקסיזם במאה העשרים. הן ״המארקסיזם המערבי״ והן דיאמט (המגדירים את החומר במונחים של ריאליזם אפיסטמולוגי, לפי גירסת לנין בספרו **מטריאליזם וביקורת אמפירית**). כמר הם כזרם המרכזי בפילוסופיה המערבית מאז קאנט, העסיקו עצמם מעל ומעבר בשאלות אפיסטמולוגיות. ברם, האונטולוגיה המטריאליס־טית של בלוך איננה מהווה שיבה למסורות המטפיסיות של העבר, שהתבססו על אונטולוגיה סטטית. ״שיטתו הפתוחה״ של בלוך מהווה דחייה ברורה ונוקבת של כל התפיסות הסטטיות, הרואות את העולם כבעל תוכן קבוע ומוגמר. ואכן, בלוך עומד על כך, שפריצת הדרך שנעשתה על־ידי מארקס היא דווקא תפיסת הקיום כולו (הטבעי והחברתי) **כתהליך**. ספרו של בלוך **עקרון התקווה** מבוסס על ״אונטולוגיה של טרם־הויה״, שיסודה עליונות הקטגוריה הצורתית של ״אפ־שרות״ על פני ממשות״. התפקיד המרכזי הניתן לקטגוריית האפשרות, הוא ההופך את הפילו־סופיה של בלוך לסטיה קיצונית מן המסורת הפילוסופית המערבית בכללותה ומהווה את הבסיס האונטולוגי לסוציאליזם, לפריצת הדרך למה שטרם היה בהיסטוריה.

בניגוד לדחייה של הדיאלקטיקה בטבע, האופ־יינית ל״מארקסיזם המערבי״, מציע בלוך תפיסה הילוזואית של הטבע, תוך אימוצו של הרעיון מתקופת הרנסנס ״נטורה נטורנס״ והתאמתו לתפיסתו שלו בדבר ״סובייקט״ היפותטי של הטבע. בהסתמכו על כך הוא טוען, כי פעילות, התפתחות ואפשרות מאפיינות לא רק את הסוב־ייקט האנושי, אלא גם את הטבע. כיוון שכך, גורס בלוך, כי התהליך העולמי (טבע וחברה) מהווה שלמות טוטלית אחת וכל־ידי כך הוא פונה עורף לדואליזם אשר משל בכיפה בפילוסופיה המערבית מאז דקרט וקאנט והונחל – בצורת שסע בין מדעי הטבע לבין מדעי החברה – למארקסיזם המערבי על־ידי הניארקנטיאניזם **ופילוסופיית החיים** של דילתי. תפיסה בלוכיאנית זו, של תהליך דיאלקטי עולמי המקיף את הטבע והחברה, מבוססת על טיעונם של מארקס ואנגלס ולפיו ״אנו מכירים רק מדע אחד, הוא מדע ההיסטוריה. אפשר להשקיף על ההיסטוריה משני צדדים ולחלקה לתולדות הטבע ולתולדות האדם. ברם, שני הצדדים אינם ניתנים להפרדה.״ (**האי־דיאולוגיה הגרמנית**). ברם, תפיסתו של בלוך את התהליך העולמי מכירה בספציפיות של הפרוייקט האנושי ושל הפרוייקט הטבעי, כמו גם בתלות ההדדית שביניהם, ודוחה, איפוא, את ההומגניות של הטבע והחברה כפי שהוצגה על ידי דיאמט. יתרה מזו, מושג הטבע האיכותי – לא רק הכמותי – שפיתח בלוך בספר **עקרון התקווה**, מהווה דחייה של המטריאליזם המיכאניסטי המצוי אצל דיאמט.

בהתאם לתפיסה זו של תהליך עולמי, נע **עקרון התקווה** של בלוך בין הבעת פילוסופיה מארקסיסטית של הטבע והצגת אנתרופולוגיה פילוסופית מארקסיסטית נוקשה, כששתיהן מבר־ססות על קטגוריות־היסוד של האונטולוגיה שלו.

אחד האלמנטים החשובים ביותר בתיאוריה המארקסיסטית של בלוך, המוצגת בספרו **עקרון התקווה**, הוא המרשג של תודע מקדימה, שהוא אחד היסודות של האנתרופולוגיה הפילוסופית שלו. בתחילת דבריו מכיר בלוך בעובדה, שחיי הרוח אינן מוגבלים לתחום המודע. ואולם, בניגוד למה שגולש אל מתחת לסף התודעה, חוקר בלוך את התחום המנוגד, זה של התודעה־המקדימה, שם ״מתחוור דבר־מה שלא היה מודע קודם לכן״ (עמוד 115). בלוך שופך אור על ״התודעה־המקדימה של מה שעתיד לבוא, מקום לידתו הפסיכולוגי של החדש״ (עמוד 116), אותו הוא מכנה ״עדיין לא־מודע״, המשלים הפסיכו־לוגי של ״עדיין לא־קיים״. זהו מקור יצירתיותו של האדם, מקור הפרודוקטיביות שלו, הבסיס הפסיכולוגי של העמל הנתפס בעגה המארק־סיסטית כיוצרו של העולם הזה.

התיאוריה של בלוך, על מה שעדיין לא־מודע, הינה הבסיס לטיפול הנרחב בגילויים המגוונים של התודעה־המקדימה, התופסת מקום מרכזי

בעקרון התקווה. בלוך בונה אנציקלופדיה שלמה של תקוות האדם לחיים טובים יותר, המתבטאות בכל דבר – החל בחלומות בהקיץ וכלה באוטופיות חברתיות ופוליטיות – ומגיעות לשיאן ביצירות האמנות הגדולות, בדת ובפילוסופיה, הכוללות "טרום התגלות" של היעד אשר לקראתו חותר המין האנושי: "ההומניזציה של הטבע והנטורליזציה של האדם", כלשונו של מארקס הצעיר. אופן ראייתו של בלוך את נושא הארטיפקטים התרבותיים של האדם והאידיאולוגיה שלו, מבוסס על ההבנה, כי האידיאולוגיה קשורה באורח בלתי־נפרד בשיטת הייצור ובמבנה המעמדי של החברה, אשר מתוכה היא צומחת. ברם, ניתוחו לגבי האידיאולוגיה אינו מתמצה בהוכחה, כי זו נעוצה בתנאים החומריים שבה היא צומחת. בלוך גם מצביע על כך שהאידיאולוגיה יכולה להכיל "עודף אוטופי", המאריך ימים יותר מן התנאים הסוציו־כלכליים ומתבנית האינטרסים המעמדיים אשר עיצבו אותה, תחזית שניצניה כבר ניכרים בתהליך העולמי, והמהווה חלק ממורשת הסוציאליזם עצמו.

ספרו של בלוך משפט הטבע וכבוד האדם מספק דוגמה מצויינת לשילוב ייחודי זה של ביקורת האידיאולוגיה והצלת "העודף האוטופי" שחייב הסוציאליזם לרשת. בלוך מראה, כי משפט הטבע היחסי התומיסטי של ימי הביניים היווה משענת אידיאולוגית של המשטר הפיאודלי; הנחת־היסוד שלו בדבר טבעה החוטא של האנושות המושפלת, "נתנה אישור לסמכות ולחרב שבידה" (עמ' 26). טיפולו של בלוך בתפיסתו של לותר לגבי משפט הטבע, חושף בצורה מזהירה את קיומו של קשר בל־יינתק בינו לבין מאבק הדמים שאסרו הנסיכים נגד המהפכה הבורגנית בראשיתה, ובינו לבין מרידות האיכרים בגרמניה במאה ה־16. בתגובה על מרד האיכרים בהנהגתו של תומס מונצר, הגן לותר על כוחות המשטר הפיאודלי באמצעות הדוקטרינה של משפט הטבע, שמהותו היתה, לפי בלוך: "ככל שהמדינה חזקה יותר כך היא טובה יותר" (עמ' 31). משפט הטבע הקלאסי של המאות ה־17 וה־18, שהתבסס על הסכמה, על הגנת הרכוש הפרטי ועל הגבלת השוויון לתחום הפוליטי (שם הוא נותר פורמלי גרידא) היה, לדידו של בלוך, הביטוי האידיאולוגי המושלם לעליית הבורגנות ולמשטר הקפיטליסטי החדש. ברם, בלוך אינו מסתפק בחשיפת הבסיס המעמדי של אידיאולוגיית משפט־הטבע, המתבטא בשינוייו הרצופים, אלא מקעקע את "העודף האוטופי" שאף הוא כלול בו. כך הוא מקשר את הדוקטרינה הסטואית הקדומה, הגורסת שוויון ואחדות לכל בני־האדם, עם יעדו של כל מאבק אמיתי למען סוציאליזם; והוא טוען, כי "כוונתו האמיתית" של משפט הטבע הקלאסי – כבוד האדם וזכויות האדם – הוא חלק מן המורשת הסוציאליסטית האיתנה, המשלימה את העודף התרבותי של האוטופיות החברתיות: "המחשבה האוטופית החברתית כיוונה את מאמציה לאושרו של האדם, משפט הטבע כוון לכבודו של האדם. אוטופיות חברתיות תארו מערכת יחסים שבה יחדלו עמל מפרך ושיעבוד; משפט הטבע בנה מערכת יחסים שבה ייפסקו השפלה ועלבון" (עמ' 29). לדעתו של בלוך, התפתחותם של התנאים החומריים האובייקטיביים לכינון הסוציאליזם ולהפיכת הפרולטריון ל"גורם המפוצץ", היא שתממש את התקווה הגלומה באוטופיות החברתיות ובמשפט הטבע. חשיבותה של מורשת משפט הטבע לגבי התיאוריה הסוציאליסטית, מוצאת את ביטויה הברור בדחייתו של בלוך את "האלהת" המדינה ברוסיה הסטליניסטית. הוא טוען, שסכנה־מוות זו, אשר בלטה לעין עוד לפני שצבר סטלין עוצמה שאין משלה, ניתן למנוע רק על־ידי הגנה נחרצת על הזכות הסובייקטיבית, זכות האזרח מול המדינה, בתקופת המעבר לקומוניזם.

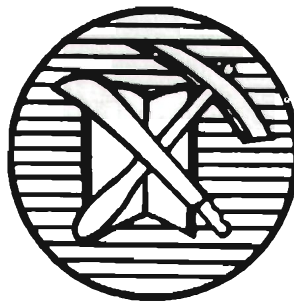
לעתים קרובות נמתחת על בלוך ביקורת, אפילו מצד אלה הרוחשים אהדה למפעלו הפילוסופי, בשל כך שהוא מתעלם מן המבנים החברתיים והפוליטיים הממשיים של העולם בן זמננו, ואינו מפתח תיאוריה חברתית קונקרטית. לאמיתו של דבר, קריאה מדוקדקת של שתי עבודותיו הנסקרות כאן, תגלה בהן אלמנטים חשובים של תיאוריה חברתית ופוליטית המתייחסת לתקופת הקפיטליזם המאוחר. אחת השאלות הבוערות הניצבות בפני הסוציאליסטים כיום היא גורל הדמוקרטיה הבורגנית בעידן המאופיין על ידי משבר סוציו־כלכלי מתפשט. האם המדינה הדמוקרטית הבורגנית היא תריס בפני פאשיזם ונטיות ריאקציוניות דומות, שמאחוריו יכולים הסוציאליסטים למצוא מחסה – או שמא אין היא אלא חזות חיצונית גרידא, מסך שמאחוריו מסתתרת הטוטליטריות הממלכתית, העלולה לפלס דרך לצורות הגלויות־יותר של טרור ממלכתי, כפי שמחייבים צרכי הקפיטליזם הנתון במשבר? חלק הארי של אנשי השמאל כיום מבכרים באורח נחרץ את המצב הראשון: יש החושבים, לדוגמה, על דמויות כגון יורגן הברמס, אגנס הלר ואנתוני גידנס. בספרו משפט הטבע וכבוד האדם גורס,

לעומתם, ארנסט בלוך, כי המדינה הקונסטיטוציונית הבורגנית הינה, במידה מכרעת, מדינה מעמדית; מדינה אשר בערוב העידן הבורגני, בתקופה של משבר חריף, נוטה בקביעות לפאשיזם. לא זו בלבד שאין היא משמשת חומת מגן מפני פאשיזם וטוטליטריות ממלכתית, בעיצומו של משבר חברתי, אלא ש"המדינה הקונסטיטוציונית הפורמלית חושפת את טבעה השני, שמכוחו עלולה היא ליהפך לפאשיזם בכל עת" (עמ' 137).

הגם שבלוך נתמלא ודאי חרדה לנוכח הנסיון המר של תקופת היטלר, כוללת התיאוריה החברתית שלו את תופעת הפאשיזם כחלק ממה שנחשב בעיניו כנטיה האוניברסלית ל"קפיטליזם ממלכתי" הקיימת בימינו. בפרק 42 של **עקרון התקווה**, מתווה בלוך תיאוריה של קפיטליזם ממלכתי, החבוי לדעתו בקפיטליזם של המונר פולין. משמגיעות הסתירות הבלתי־פתירות של הקפיטליזם לנקודת השבירה, ומסתיימות במשבר תמידי, במקרה שהפרולטריון המהפכני נמנע מלמגר את השיטה, מתחוללת הלאמה "מלמעלה" של אמצעי הייצור. מופיע קולקטיב קפיטליסטי, המורכב מן השודדים הגדולים ביותר בתעשיה ובשיווק, מן הביורוקרטיה הבכירה האזרחית ומעל הכל הצבאית (עמ' 901). הנתיב האמיתי לקפיטליזם ממלכתי יש שהוא עובר דרך הפאשיזם, ה"רפורמיזם" הסוציאל־דמוקרטי או ה"דמוקרטיה" נוסח אמריקה. בכל מקרה, תוצאתו הסופית, למרות ההבדלים בצורה, היא כלכלת־מלחמה מתמדת ושיעבוד ההמונים. "קפיטליזם ממלכתי... משלב ניצול מלא ואף מוגבר עם השינויים הקיצוניים ביותר בתעשיה הפרטית הקודמת; כל זה מתוך מראית־עין של קולקטיביזם. פירושה של אשליה זו יכול אפילו להיות, כי הכלכלה הקפיטליסטית הנשלטת מלמעלה תטען כי היא סוציאליסטית" (עמ' 900).

עף־על־פי שבלוך, השבוי עדיין בקיסמה של מהפכת אוקטובר, הוציא את רוסיה הסטליניסטית מכלל קטגוריזציה זו, עצם ההגיון של ניתוחו מאלץ אותנו להכיר בכך, שניתן להבין את נצחון סטלין רק כנצחון הקפיטליזם הממלכתי. ואכן, לאחר בריחתו ממזרח גרמניה ב־1961, נטתה הערכתו של בלוך לגבי הסטליניזם דווקא בכיוון זה. בעקבות הפלישה הרוסית לצ'כוסלובקיה ב־1968, חרץ בלוך את פסק־דינו הסופי על הנסיון הרוסי: "סוציאליזם אמיתי טרם הוקם שם, הוא אף טרם החל. כדי למנוע כל אי־הבנה, הוקיע בלוך את הסטליניזם כ"אבסולוטיזם ממלכתי" וכ"אי־התגשמותו המנוונת של הסוציאליזם". אם בלוך מעולם לא היה מסוגל לצעוד את הצעד המכריע ולהוקיע במפורש את המשטרים הסטליניסטיים כקפיטליסטיים, חייבים הסוציאליסטים כיום להימנע מלהפגין הססנות כזאת.

בעיצומו של הטבח הגדול שנערך במלחמת העולם הראשונה, הציבה רוזה לוקסמבורג את הברירה הקשה אשר בפניה עמדה האנושות: סוציאליזם או ברבריות. ההיסטוריה רווית הדם של המאה העשרים גרמה לכך, שבלוך יציג שנית את הברירה הזאת ברמה של תיאוריה חברתית אשר גיבש. ברם, בלוך גם העביר את הברירה בין סוציאליזם לברבריות למישור של התהליך הכל־עולמי עצמו. לפי בלוך, "הנסיון העולמי" יכול להסתיים או ב"הכל" או ב"לא־כלום", ביצירת "בית" אמיתי לאדם, או בהכחדת המין האנושי. בהיותו ניצב בפני רוח הרפאים של אסון אקולוגי ושואה גרעינית, שהינם אנדמיים לקפיטליזם המאוחר, חופף חזון אפוקליפטי זה של ארנסט בלוך את הריאליזם הקר והקשוח, שהוא אחד ממרכיבי המארקסיזם. הפילוסופיה הבלוכיאנית יכולה להבטיח דבר נוסף, גישה לזרם "החם" של המארקסיזם: הדימוי הלוהט של שאיפת ההומניזציה של הטבע והנטורליזציה של האדם, אשר שוב איננה אוטופיה מופשטת, אלא, בניסוחו של בלוך, "אפשרות אובייקטיבית ריאלית", שמאבקה של האנושות הסובלת יכול להביאה לכלל מימוש.

סווטוזר סטויאנוביץ'

מארקס והבולשביזציה של המארקסיזם

בדור זה של מיסחור כל־יכול, אין כמעט אדם שלא שמע על התיאורטיקנים הצרפתיים הצעירים המכנים עצמם, בסגנונו של ניטשה, "הפילוסופים החדשים". הם החלו את דרכם כמארקסיסטים שקיבלו הכשרה אידיאולוגית, אך לאחר שזועזעו מגילוייו של סולזניצ'ין על ה"גולג", סיימו את דרכם כאנטי־מארקסיסטים אידיאולוגיים. ב"רב־ריות זו בעלת פני אנוש" לא היתה אפשרית לולא המארקסיזם; המארקסיזם אמנם אינו מוליך אוטומטית לגולג, הוא "רק" גורם לכך שהאנשים נעשים עיוורים וחרשים לנוכח המציאות הקשה של המחנות הללו; הגולג הוא התגשמותו האמי־תית של המארקסיזם, והסטליניזם הוא סוציאליזם ש"שונה עד כדי אפשרות לזהותו".

בהשקפה מנוגדת לחלוטין מחזיקים אלה שנקודת־מוצא שלהם הוא ההומניזם של מארקס. אוריינטציה זו, השמה את הדגש על ה"שיבה למארקס האותנטי", מילאה תפקיד עצום בהתמר דדות עם הסטליניזם בשנות החמישים והשישים. לפי גירסתה, המארקסיזם לא הוגשם, אלא "עוות במידה שאי אפשר עוד להכירו" על־ידי הלניניזם, ואף יותר מכך על־ידי הסטליניזם. על מארקס עצמו לא מוטלת שום אחריות כלשהי לאידיאו־לוגיזציה זו של המארקסיזם.

כאן מתחילות הסתייגויותי מן המארקסיסטים הללו. המארקסיסטים החדשים חייבים להיות ביקורתיים באורח קיצוני כלפי מארקס עצמו בשל חלקו בבולשביזציה של המארקסיזם - ביקורתיים, כמובן, בצורה שונה לחלוטין מן "הפילוסופים החדשים". עודני מחזיק בדעה, כי הבולשביזם הוא השקפת עולם ושיטה מעשית, אשר התרחקו מן העמדה ההומניסטית של המארקסיזם המקורי. ברם, קל הרבה יותר לדחות את הבולשביזם בשם מארקסיזם כזה, מאשר להסביר את הבולשביזציה שלו.

התיאוריה של מארקס סיוע לבולשביזציה

בצורה שבה בנה מארקס את התיאוריה שלו, הוא פתח, לדעתי, לא רק את אפשרות הבולשביזציה שלה באמצעות פירוש מחודש, צמצום ושינוי, אלא גם הושיט לה, במידה מסוימת, יד מסייעת.

מארקס הותיר מאחוריו רעיון מתעה ובעייתי מעיקרו, אשר בשל הקרקע הפורה לאידיאו־לוגיזציה אשר סיפק, היה מסוכן ביותר מלכתחי־לה, והוא "הדיקטטורה של הפרולטריון" ב"תקו־פת המעבר".

יש לזכור, כי מארקס עצמו הוא שראה ברעיון זה את תרומתו המקורית היחידה לתאוריית מלחמת המעמדות. רבים רואים נסיבות מקילות בעובדה, שהוא הזכיר במפורש רעיון זה רק כתריסר פעמים, אולם לנוכח החשיבות שמארקס ייחס לו, אלו הן נסיבות מחמירות יותר מאשר מקילות.

כפל־המשמעות של מארקס נותח והועבר בשבט הביקורת פעמים רבות: מחד גיסא, אמרו

מתוך Praxis International, כתב־עת לפילוסופיה, הרווארד, ארה"ב ובלגרד, יוגוסלביה. מס' 6, ינואר 1987. המאמר תורגם תוך קיצורים מסר ימים.
תרגום: עמוס פלד.

המבקרים, הוא דוגל בארגון־עצמי של הפרולטר־יון, בציינו את הקומונה הפריסאית כמודל; אך מאידך גיסא הוא רואה בקומוניסטים את החלק הנבון ביותר של התנועה הפרולטרית. ואולם, ללא תיווכה של ״הדיקטטורה של הפרולטריון״, לא היה בהיבט שני זה כשלעצמו בסיס מספיק לבולשביזציה של המארקסיזם.

מאחר שמספר גדול ללא כל יחס של פילוסופים נטלו מאז ומתמיד חלק בוויכוחים על המשכיות או חוסר־המשכיות שבין המארקסיזם הקלאסי לבולשביזם, הושם דגש רב מדי בהיבטים הפילו־**סופיים** של הבעיה: דיאלקטיקה, דטרמיניזם, אנתרופולוגיה וכד׳. משום כך, אלה שאינם בסוד העניינים עלולים היו להתרשם כי לנין ותומכיו עמדו בעיקר על הצורך להגשים את הפילוסופיה של מארקס.

ברם, את ההשראה התיאורטית המכרעת לבול־שביזם יש לחפש ברעיונותיו **הסוציו־פוליטיים** של מארקס. זו הסיבה לכך, שהציר המרכזי של גישתי הוא, כי ״הדיקטטורה של הפרולטריון״ הינה החוליה החלשה ביותר במארקסיזם הקלא־סי. דווקא משום שדחו גישה זו, חייבים היו הקומוניסטים באירופה להבין את הקשר ההדוק הקיים בין הבולשביזם ובין המארקסיזם הקלאסי.

״הדיקטטורה של הפרולטריון״ היתה הרעיון המניע של ״הדיאלקטיקה השלילית של המארק־סיזם״. ברור שאין פירוש הדבר, כי משקל רעיונותיו של מארקס היה מכריע יותר לגבי הופעתו ולנצחונו של הבולשביזם מן הנסיבות הסוציו־היסטוריות ששררו ברוסיה ובעולם בתקו־פה ההיא. אף־על־פי כן, בשל יוקרתו העצומה של מארקס בתנועה הסוציאל־דמוקרטית, מילאה תפ־קיד חשוב יכולתם של לנין ושל בולשביקים אחרים לצטט את סיסמתו בדבר ״הדיקטטורה של הפרולטריון״. ברור, שתיאוריה הנוטלת על עצמה ביודעין את האחריות לשינוי העולם, חייבת עקרונית שלא להתנער מאחריותה (לפחות החל־קית) לגורלה שלה בעולם.

יתירה מזו, קיים דמיון מסוים בין תפקידה ההרסני של ״הדיקטטורה של הפרולטריון״ ביחס לאידיאלים הקומוניסטיים־הומניסטיים, לבין השפעתה המכרעת של הבעלות הפרטית בדיאלק־טיקה השלילית של ההומניזם הליברלי, על רעיונותיו בדבר חירות, שוויון ואחווה.

אין זה נכון, כפי שסבורים אחדים, כי מארקס חשב רק על התפיסה הסוציולוגית ולא על התפיסה הפוליטית־משפטנית (כמו הבולשביקים) של דיקטטורה. אין ספק, כי הוא גם עמד על הצורך בפעולות **דיכוי** של המדינה הפרולטרית נגד המעמד השליט המודח.

ואולם, ישנו הבדל עצום בין רעיון הדיקטטורה של הפרולטריון במארקסיזם הקלאסי, לבין הגש־מתו בצורה הבולשביקית. מארקס רצה וחזה דיקטטורת־מעבר השולטת באמצעות רובו המכ־ריע של העם על המיעוט הבורגני המודח. ברם, התוצאה הסופית של הבולשביזם היתה דיקטטורה נמשכת של המיעוט על הפרולטריון ועל רובו הגדול של העם. כיצד, איפוא, שותף מארקס לאחריות לבולשביזציה של המארקסיזם?

אוטופיה ושמה ״הדיקטטורה של הפרולטריון״

יכולת המימוש וההגשמה של רעיון כגון הדיק־טטורה של הפרולטריון חייבת היתה לעמוד במוקד תשומת לבו של מארקס כהוגה הדעות של הפרקטיקה המשחררת וכמבקר של הגישה האוטו־פית. למרבה הצער, הוא לא עסק בבעיה זו כלל.

שומה עלינו להעמיד במרכז התיאוריה של מארקס לא רק את היעדים הרחוקים של התנועה הקומוניסטית, אלא גם את הדרכים והאמצעים למימושם - שכן הוא רצה להיות שונה מן האוטופיסטים.

עלינו לנתח באופן ביקורתי את כל מה שאמר מארקס על דרכים ואמצעים אלה, אולם עלינו גם להצביע על הבעיות הקשורות לכך, אשר אותן לא העלה, אף־על־פי **שיכול היה וחייב היה לעשות כן, לנוכח רמת הידע והנסיון שהיו קיימים בתקופתו**.

אם ״הדיקטטורה של הפרולטריון״ אינה ניתנת להגשמה בדרך השומרת על משמעותה המופשטת, אולי ניתן להגשימה על חשבון אותה המשמעות ולהשתמש בה (לרעה) כצידוק אידיאולוגי לפרק־טיקה שונה לגמרי. אנו מדברים איפוא לא על **התוצאות ההגיוניות** של הרעיון שהגה מארקס בדבר הדיקטטורה של הפרולטריון, אלא על **מיגוון האפשרויות הריאליות ליישומו המעשי**. דבר זה מחזירנו להבחנה בין המעמד השליט למעמד הדומיננטי.

מארקס טעה טעות חמורה כאשר כלל סוגים שונים לחלוטין של שלטון מעמדי בתוך התפיסה האחת והכוללת בדבר קיומו של מעמד ״שליט״.

ישנו הבדל יסודי בין מעמד הרוכש מונופולין **מבני על המדינה**, לבין מעמד שאכן שולט במדינה, אך אין לו מונופולין מבני עליה.

למרבה הצער, משגהו בראיית כל מעמד "שליט" במונחים של מודל המונופולין המבני, הוליך את מארקס למסקנה המוטעית, **שכל שלטון מעמדי, אפילו בורגני, הוא פחות או יותר דיקטטורה מעמדית**. מכאן, **באורח אנלוגי**, היה רק כפסע בינו לבין הרעיון של **שלטון ודיקטטורה של הפרולטריון**. ברם, אפילו היה ממש בהנחה בדבר שלטון ודיקטטורה של הבורגנות, אין הדבר מרמז בהכרח על סיכוייו של הפרולטריון לכונן בהצלחה את שלטונו ואת הדיקטטורה שלו. מאחר שאין הוא מהווה מעמד אשר בידיו אמצעי הייצור, יש לפרולטריון בסיס חלש לאין ערוך מאשר לבורגנות לכונן שלטון מעמדי, ומכל שכן שלטון ודיקטטורה מעמדיים.

כמעמד כלכלי (ולא פוליטי־כלכלי), לא הפכו העובדים, ולא יכלו ליהפך, למעמד השליט, ומכל שכן למעמד הדיקטטורי. כדי שמעמד כלכלי (ובהקשר זה חסר רכוש) יחזיק בשלטון דיקטטורי, חייב לפחות חלק ממנו לנטוש את הייצור ואת מעמד העובדים בכללותו. איזכור הקומונה הפריסאית על־ידי מארקס כמודל אינו עוזר לנו כאן: לו החזיקה הקומונה מעמד, חייבים היו האנשים לשוב לחיי היום־יום. תפיסה נבונה של הקשר בין המעמדות לבין סמכות המדינה לא חייבת לנבוע ממצב חירום.

יהיה יחסנו אליו אשר יהיה, ברור, כי רעיונו של מארקס בדבר הדיקטטורה של הפרולטריון היה בר־ביצוע רק על־ידי שלטון של קבוצה אחת בשם הפרולטריון בכללותו. במקרה הטוב, היא תשלוט לטובתו ותחת פיקוחו. במקרה הגרוע, היא תשלוט ללא פיקוח מכל סוג שהוא ונגד האינטרסים החיוניים של הפרולטריון. **כשחולמים על כינון מדינה חדשה אין זו טעות של מה בכך לצאת מן ההנחות האופטימיות ביותר, ללא הקדשת מחשבה של ממש לאמצעים ולערובות, אשר תכליתם למנוע שימוש לרעה בכוח.**

לאנושות היה נסיון מר עם שליטים. לקחיה נחרתו בצורה נבונה בזכרונם של הוגים ליברליים, למשל, ובזכרונו של רוסו, **שלא להזכיר את אזהרותיו הישירות של בקונין, אשר מארקס לעג להן בצורה כה שחצנית ומתנשאת.**

מכל מקום, **על פי נסיון הדיפרנציאציה של "המעצמה השלישית" והיפרדות הבורגנות ממנה, לא קשה היה לחזות את הסכנות הנשקפות למעמד הפרולטרי מצד אלה הרודים מטעמו.**

רבות נכתב על עמדתו התוקפנית של מארקס כלפי יריבים ומבקרים, ועל השפעת עמדתו על התפתחות המגמות האוטוריטריות במארקסיזם. לדידי, תכונותיו האישיות של מארקס יש בהן עניין רק במידה שהן באו לידי ביטוי בבניית התיאוריה שלו.

איננו יכולים להעלים עין מן התוצאות השליליות שהניבה הגשמת רעיונותיו של הוגה־הדעות. יתירה מזו, הלה **נושא באורח אובייקטיבי (ביחד עם אחרים) באחריות לתוצאות שיכול היה לחזותן מראש על סמך הנסיון והידע שעמדו לרשותו. אלא שהוא לא הביאם בחשבון.** הדברים אמורים במיוחד בהוגה־דעות שעסק בסוגיות כה רבות כמארקס.

ההנחות המתייחסות לפרולטריון כמעמד השליט ולדיקטטורה שלו, "ענו" על כל השאלות המכריעות עוד לפני שהועלו. לו יצא מארקס מן הפרדיגמה של המעמד הדומיננטי, היה הוא נוטה יותר להרהר בשאלה על מה ניתן לבסס, בסופו של דבר, את הדומיננטיות של מעמד העמלים. מאחר שאין מעמד זה מורכב מבעליהם של אמצעי הייצור, הרי ששליטתו במנגנון החדש של המדינה חייב יהיה להתבסס על מוסדות וארגונים מיוחדים. לרוע המזל לה התפנה מארקס להרהר בהם במסגרת הפרדיגמה המעמדית שלו.

כמו כן, לא חיפשו בדרך כלל חסידיו של מארקס אמצעים מוסדיים־ארגוניים נגד אטטיזציה כללית והקמת מעמד חדש, המורכב מ"נציגים" של מעמד הפועלים. **עקב הסטליניזציה, הפך בסופו של דבר המנגנון החדש של המפלגה והמדינה למעמד השליט. ברם, מארקס לא יכול היה לחזות אפשרות כזו או מגמה כזו,** משום שחסרה לו תפיסה מגובשת לגבי המעמד הפוליטי־כלכלי.

מה שמשך אל מארקס מהפכנים רבים (לא רק בולשביקים), היתה גישתו המציאותית לסכנות האורבות למהפכה מן המעמד השליט היוצא, אף לאחר הודחו מן השלטון. הכל שמעו על חיסול־החשבונות הפראי של מהפכת־הנגד עם אנשי הקומונה הפריסאית. בשל גישתו הדיכוטומית לעתיד – לאחר הקפיטליזם יבוא באורח בלתי־נמנע הסוציאליזם – לא תפס מארקס את גודל הסכנה הנשקפת לפרולטריון מצד מדינתו "שלו" (מה שקרוי סטטיזם).

מעניין לציין, כי הדחף לאידיאולוגיזציה של תיאוריה מסוימת מתעורר בדרך כלל עם הצעד המוטעה הראשון – בחירת הניסוח. הנקודה העיקרית איננה, כפי שטוענים מבקרים מסוימים,

כי מארקס מדבר על דיקטטורה פרולטרית במקום על דמוקרטיה פרולטרית. יש לשער כי אלה המגיעים לשלטון באמצעות אלימות מהפכנית נוטים להגן עליו באמצעות דיקטטורה.

לו כינה מארקס את רעיונו **דיקטטורה מהפכנית** קרוב לוודאי שלא היה מחריף במידה כזאת את הבעיות הנובעות מן היחס שבין המהפכנים לבין הפרולטריון, ומן האסימטריה בין יעדי החופש והשחרור לבין האמצעים האותוריטריים. עם הבעיות האמורות נמנות אלה: כיצד לגרום לכך שההגבלות ואמצעי הדיכוי יפגעו רק במעמד השליט הקודם, בלא לפגוע בעמלים; כיצד למנוע את הפיכתה של האליטה המהפכנית לאליטה אוטונומית, שתכונן דיקטטורה אשר תחלוש על הפרולטריון; כיצד להביא לפרולטריזציה, ליברליזציה ודמוקרטיזציה של הדיקטטורה המהפכנית לאחר שהוקמה.

בהמשך לביקורת המקובלת על ה"אוטופיות" של מארקס, אני טוען כי רעיון הדיקטטורה של הפרולטריון הוא עצמו אוטופי. לא רק המטרה הסופית היא **אוטופית**, אלא גם הדרך המוליכה אליה. מבין כמה וכמה תיאורטיקנים סוציאליסטיים וקומוניסטיים, מצאו הבולשביקים תימוכין דווקא במארקס, משום שנראה היה כי הריאליזם המדעי שלו (בין השאר) מייחד אותו מן האחרים. לאמיתו של דבר, אצל מארקס ישנם אלמנטים הן של האוטופיה הקומוניסטית והן של אוטופיית "תקופת המעבר". ברור כי אין פירוש הדבר שכל תמונת החברה החדשה, כפי שציירה מארקס, היא אוטופית.

בהתרחקו מן האוטופיסטים, אשר נלחמו נגד המציאות בעזרת אידיאלים, ומשום כך נשאו תכופות חן בעיני קבוצות ופרטים מקרב העילית השולטת, חיפש מארקס בחיים החברתיים עצמם את הנושא המעמדי, שיחולל את התמורה לקראת סוציאליזם־קומוניזם. אולם השאלה המכרעת, שחייבת היתה להישאל בהקשר זה, היא: האם יש לפרולטריון **כוח ואמצעים** מספיקים כדי להנהיג את הדיקטטורה מטעמו ב"תקופת המעבר"? סיכוייו המעשיים של פרוייקט ה"דיקטטורה של הפרולטריון" בכללותו תלויים בתשובה על שאלה זו. וכי מה אם לא שאלה זו של הכוח והאמצעים שבידי קבוצות חברתיות בסיסיות בחברה הקפיטליסטית יכול להיקרא גישה **מדעית** לסוציאליזם ולקומוניזם?

במקום להבין ולבחון בעיה זו, האמין מארקס בטעות במעין **פרדטרמינציה אונטולוגית** של הפרולטריון: השאלה איננה מה רואה פרולטריון זה או אחר כיעדו. השאלה היא **מהו** הפרולטריון ומה יחויב לעשות – בהתאם **להוויה** זו – מבחינה היסטורית.

הדבר הבולט לעין הוא, שמארקס השתמש במושגי **ההוויה והתודעה** של הפרולטריון, תוך התעלמות מוחלטת משאלת **כוחו המעמדי. כאילו** הבעיה היחידה טמונה בהתפתחותה של תודעה מעמדית, בעוד כוחו המעמדי של הפרולטריון איננו בעייתי כלל! אין זה נכון, לדעתי, כי השאלה היא "מהו הפרולטריון ומה יחויב לעשות – בהתאם להוויה זו מבחינה היסטורית; "השאלה האמיתית היא מהו הפרולטריון ומה **יהיה מסוגל לעשות מבחינה היסטורית על פי הוויתו ועוצמתו**."

אחת השאלות, שהרבו לדון בהן בתולדות המארקסיזם, היא, האם מסוגל הפרולטריון לפתח באורח ספונטני תודעה מעמדית מלאה. לנין אימץ, כידוע, את רעיונו של קאוטסקי, כי תודעה מעמדית יש להחדיר לפרולטריון "מבחוץ". ברם, אם יש להחדיר תודעה פוליטית למעמד כלכלי מבחוץ, מדוע לא יחול הדבר גם על עוצמתו הפוליטית? ואולם, איש לא הציע מעולם הענקת עוצמה מעמדית לפרולטריון מבחוץ!

חובותיו של מבקר אידיאולוגיה ובעיית הניכור

חבל שמארקס לא שב בצורה יצירתית לביקורתו שמתח בשעתו על קומוניזם "גס" ו"עריץ". לדעתי, עבודותיו המוקדמות הן מבחינות רבות גנאולוגיה (טרום) ניצ'יאנית של קומוניזם קנאי, השואף לשוויון אוניברסלי. היה זה ניתוח סוציו־פסיכולוגי מבריק, אך גם מסגרת אנליטית שהיו לה מספר מגבלות.

מדוע התייחס מארקס רק לקומוניזם דמוקרטי (בניגוד לקומוניזם דספוטי) בלי לומר עליו שום דבר יותר ספציפי? יתירה מזו, האם הבריות מקנאים רק בעושר ובכוח שהלה מביא עמו, או גם בכוח הפוליטי כשלעצמו? מדוע לא צפה מארקס גם סוג מאריך־ימים יותר ומסוכן לאין ערוך של קומוניזם עריץ, שאינו מוליך לשוויונות פרימיטיבית, אלא, אדרבא, לפערים חברתיים גדולים, הן **מבחינת** הכוח הפוליטי והן מבחינת היתרונות החומריים? מדוע מעולם לא עלה על דעתו של מארקס שעריצות שוויונית – אם מותר

להשתמש במונח כזה – תתקיים רק במשך "תקופת מעבר" קצרה, שאחריה יבוא שלטון עריץ, המעניק זכויות־יתר לעצמו ולשכבות שהוא זקוק להן?

אכן, למארקס היה נסיון רק עם קומוניזם היושב באופוזיציה, לא עם קומוניזם הנמצא בשלטון. השוויוניות האחידה של הקומונה הפרי־סאית לא נמשכה זמן רב די הצורך כדי להראות סימנים בולטים יותר של מגמות אופוזיציוניות. רק מאוחר יותר עברה צורה מסוימת של קומוניזם – הבולשביזם – משלב השוויונות הסגפנית לתקופת הארכי־עריצות הסטליניסטית, בה המע־מד האטטיסטי השליט מחזיק בידיו זכויות־יתר עצומות.

הנסיון אף מלמדנו, שהקנאה עלולה לגרום בקלות רבה ל"חיסולה השלילי" של הדמוקרטיה הבורגנית ולא רק של הבעלות הפרטית. אלה המנסים, בשם הפרולטריון, להגיע לשלטון בכל מחיר, רוצים גם לבזות את הדמוקרטיה הבורגנית בכל מחיר. קומוניזם שכזה אינו מגיע לעולם לרמה של דמוקרטיה בורגנית (או כל דמוקרטיה אחרת), אף אם יכריז בגאווה שכבר עלה לשלב הזה.

מדוע ניתוחו של הגל, בדבר תודעת המשרת ביחס לאדון, לא עורר את מארקס להחיל את המגמה לפתח תודעה אידיאולוגית לא רק על הקבוצות והמעמדות השליטים אלא גם על המדו־כאים? מובן שאצל הגל מדובר על תודעה סטואית, ספקנית ואומללה. הראשונה פשוט מתעלמת ממעמדה הכנוע, השניה שוללת את אפשרות קיומו של כל יחס אחר בין בני־אדם, והשלישית מפנימה את חוסר־האונים שלה על ידי הפיכתה לסגולה.

אני מתייחס לקו מחשבה, שלפיו ביקורתו של מארקס על הקומוניזם העריץ יכלה להיות נוקבת יותר. הדבר מצביע אף על צורה נוספת של אידיאולוגיה הבאה מלמטה: בעודה פונה לאינ־טרסים של המעמדות המודכאים ולאידיאלים ההומניסטיים, עשויה קבוצה מסוימת להסתיר (אפילו מעצמה) את קנאתה בבעלי־השררה ואת שאיפתה לשלטון בכל מחיר.

יש התוהים אם מארקס היה גורם את רעיון הדיקטטורה של הפרולטריון לו בחן אותו באורח ביקורתי לאור מחקרו על הקומוניזם העריץ (ועל מה שקרוי שיטת הייצור והעריצות האסיאנית).

מארקס התעניין בראש וראשונה באידיאו־לוגיה של המעמדות השליטים, במיוחד של הבורגנות. הוא לא שילב את ביקורתו על צורות שונות של קומוניזם וסוציאליזם בהשקפתו על האידיאולוגיה. מחדל זה רק הגביר את האפשרות, שייעשה שימוש (לרעה) בתיאוריה שלו, אשר תוצג כאידיאולוגיה: תחילה כאידיאולוגיה מהפ־כנית ואחרי כן כאידיאולוגיה השלטת.

ברם, כמבקר של האידיאולוגיה חייב היה מארקס לנסות ולצמצם את הסכנה שרעיונותיו ייהפכו אידיאולוגיה. דבר זה משתמע גם מעקרון המחשבה העצמית הביקורתית, ומשאיפתו של מארקס להניח את היסוד למדע חדש של ביקורת חברתית.

מאחר שעתיד התנועה והתיאוריה הקומו־ניסטית, כמו כל עתיד, היה פתוח לחלוטין, שומה היה על מארקס לגשת לפרובלמטיזציה של אותו העתיד. לא קשה היה לנחש, שבין המגמות השונות בתנועה תהיינה כאלה שתנסינה בכל מחיר להשתמש (לרעה) ברעיונו של מארקס למטרות אידיאולוגיות. מה היה קורה אילו, בהשראת האידיאולוגיה הגרמנית ושאר מסות הביקורת של מארקס על האידיאולוגיות של תקופתו, היתה נמתחת ביקורת על מארקס עצמו? משימתו של המבקר היתה, במקרה זה, לשפוך אור רב ככל האפשר על ההיבטים האידיאולוגיים, בכוח ובפועל, שביצירתו של מארקס.

בקוראי לבניית תיאוריה ביקורתית שתגן עליה מפני אידיאולוגיזציה, אין בידי "מרשמים לעתיד". ואכן, מארקס עצמו דחה בתוקף, ובצדק, מרשמים כאלה. מה שאני מעלה בדעתי הם צעדים משמעותיים, שנועדו לפתח בראש ורא־שונה את רעיון הקומוניזם כתנועה – תוך הזדקקות לניסוחים בעלי אופי שלילי ואורייב־טציוני יותר. מארקס הדגיש חזור והדגש, שאין הוא רוצה לצייר את תמונת העתיד, אלא לתרום להעמקת התודעה־העצמית של תנועת הפועלים. האם הצעדים האמורים לא היו יכולים להוות תרומה לפיתוח התודעה המעמדית של מעמד הפועלים, לשינוי פניו ממעמד־בפני־עצמו למע־מד־למען־עצמו?

מארקסיסטים רבים עשו מנהג לעצמם לשבח בצורה בלתי־מסויגת וחסרת הבחנה את דרכו של מארקס בבניית תיאוריות על חברת העתיד. לדוגמה, אפשר להביא ציטוט ממאמר שפורסם ב־1983: "אמת, לגבי התצורות הקונקרטיות של המעבר לסוציאליזם מארקס מעולם לא כבל את ידיו – זהו, ככלות הכל, אחד היתרונות בדרך חשיבותו הקונקרטית־היסטורית, שרק דוגמ־טיסטים אנטי־היסטוריים יכולים להוכיחו על כך..." (ה. מונקלר: Mar heute, בשבועון "Das

Perlament", בון (12.3.1983). כאן אין הבחנה בין שני דברים: הגדרת "התצורות הקונקרטיות של המעבר לסוציאליזם" והפרובלמטיזציה של רעיון־היסוד של אותו מעבר.

ואכן, לא יהיה זה ברוח התיאוריה האמנסיפטורית של מארקס, שנקודת־המוצא שלה היתה פעילותו העצמית והתארגנותו־העצמית של הפרולטריון, אם נקבע לה "תצורות קונקרטיות" כלשהן. מאידך, יהיה זה אבסורד להכריז, כי מה שמאפיין את "דרך החשיבה ההיסטורית הקונקרטית" היא העובדה, שמארקס כלל לא בנה פרובלמטיזציה של **עקרון־היסוד של ארגון חברתי** בתקופת המעבר – דהיינו, הדיקטטורה של הפרולטריון. לפיכך, התנגדותי אין לה ולא כלום עם בניית העתיד, או עם התצורות הקונקרטיות של הגשמת רעיון הדיקטטורה של הפרולטריון, אלא עם ההשערה הבלתי ביקורתית בדבר יכולת מימושה. ההיסטוריה הוכיחה, כי דבר זה איננו חסרון של מה בכך, כי אם מחדל גורלי בפרקטיקה העיונית של מארקס.

ניתן כמעט לקבוע את הכלל הבא: אם אפשר בכלל להגיע **לתוצאות מדכאות** על־ידיד אימוץ כלשהו, יהיה תמיד **מספר** מספיק של אנשים, אשר ינסו ללא נקיפות מצפון להגשים את הרעיון דווקא בדרך זו. אין ספק, כי שום הוגה־דעות לא יוכל למנוע **ניכור של רעיונותיו הוא**, אולם חובה עליו להתנגד במפורש ובכל התוקף למגמה כזו, במיוחד אם הוא עצמו, כמארקס, מותח ביקורת נוקבת על תופעת הניכור.

התיזה ה־11 על פויירבך והתיזה הראשונה על מארקס

אין צורך להזכיר למארקס, כי בפועל לא זו בלבד שמתגשמות אפשרויות קיימות, אלא שנוצרות אפשרויות חדשות. לאבות המייסדים של התורות הרוחניות, אפילו הגדולות וההומניסטיות ביותר, אין כל זכות לתבוע בלעדיות להשפעה יוצרת, ולהטיל על חסידיהם את מלוא האחריות לתוצאה האידיאולוגית של רעיונותיהם ומעשיהם, במיוחד כשהדברים אמורים באינטרס אמנסיפטורי מובהק הרווחש בליבם.

מדוע נוהגים מארקסיסטים כה רבים, כשהדבר נוח להם, להסתייג ממארקס ולומר שחתירתו לאמנסיפציה לא היתה אלא הבעת משאלה אמנסיפטורית? האם אחריותו האמנסיפטורית של אדם מוגבלת **למשמעות ולתוצאות המכוונות והחזויות** של רעיונותיו ומעשיו? מארקס לעולם לא היה מכחיש, כי בני־אדם, והוגי־דעות בכלל, נשפטים בראש וראשונה על פי מעשיהם ולא על פי משאלותיהם. דווקא בשל המאמץ המוצדק להתגבר על הסובייקטיביזם, נעשה בתולדות המארקסיזם שימוש תדיר בקטגוריות של "משמעות אובייקטיבית" ו"אחריות אובייקטיבית"; היה לכך צידוק מלא כשהדברים התייחסו למשמעות **חזויה** ולתוצאות **חזויות** של רעיונות והתנהגות; אך היתה זו אידיאולוגיזציה מופרכת של תפיסת האחריות כשנעשה שימוש במשמעות ובתוצאות **בלתי צפויות** כדי לשלוט בבני־אדם.

מרצון או שלא מרצון, תורמים ההוגים באמצעות התיאוריות שלהם ואופן בנייתן תרומה כלשהי ל"מאגר האידיאולוגי" הפוטנציאלי. תנועות חברתיות, מפלגות וארגונים משתמשים באותם רעיונות, בדרך של סלקציה וטרנספורמציה, כדי לבנות אידיאולוגיות. הדברים אמורים גם בבולשביזם וביחסו למארקס.

מעניין לציין את הדחיפה שנתן מארקס, לפי ג. כהן, לחקר השאלה כיצד נולדות אידיאולוגיות: אולם לפני שאידיאולוגיה מתקבלת או מופצת ברבים, עליה להתגבש. ובנקודה זו ניכרים אצל מארקס עקבות של מכאניזם דארוויניסטי, תפיסה שלפיה מערכות חשיבה נוצרות תוך אי־תלות יחסית באילוצים חברתיים, אך הן המתמידות וזוכות לחיים חברתיים לאחר תהליך סינון, המותיר את אלה המותאמות היטב למילוי תפקיד אידיאולוגי. קיים מעין "מאגר אידיאולוגי" המניב אלמנטים בגירסאות שונות, בהתאם לשינויים החלים בצרכים החברתיים. (ג.א. כהן: **תיאוריית ההיסטוריה של קארל מארקס, לימוד סניגוריה**) (הוצאת אוניברסיטת פרינסטון, ניו־ג'רסי, 1978, עמוד 290).

נושא בעל ענין ראשון־במעלה היה בעיני "המכאניזם הדארוויניסטי" בתהליך הבולשביזציה של המארקסיזם הקלאסי. עסקתי רבות בשאלה, איזה רעיון מרכזי של מארקס נשא חן במיוחד בעיני הבולשביקים ומדוע. אינני מנסה, כמובן, לומר כי מארקס, בשים לב לאופי משנתו התיאורטית, יכול היה למנוע לחלוטין פרשנויות בלתי רצויות; אני רק טוען שהוא לא עשה די כדי לצמצם לפחות את האפשרות למתן הפירושים המסוכנים ביותר לתורתו.

היישום המעשי איננו מימד שולי של תיאוריית

מארקס, ועוד פחות מכך אפשר לראות בו גישה חיצונית כלפי תורתו. מארקס נודע בתיזה ה־11 שלו על פויירבך: "הפילוסופים רק פירשו את העולם בדרכים שונות, אך המטרה היא **לשנותו**." לדעתי, אחת מכמה תיזות רביזיוניסטיות קיצוניות על מארקס צריכה להיות מנוסחת כך: **כדי לצמצם את סכנת השתנותו של העולם לכיוון בלתי רצוי בשם הפילוסופיה, ואת סכנת השימוש לרעה בפילוסופיה עצמה כצידוק אידיאולוגי לשינוי כזה, יש לשנות את צורת ההתפלספות על העולם על־ידי התמקדות בשאלת יכולת המימוש של אותה הפילוסופיה.**

השלמה עם הטיעון כי לא ניתן לעשות דבר כדי למנוע את גורלה המר של התיאוריה, משום שתמיד יימצא מישהו שיעשה בה שימוש לרעה בצורה זו או אחרת – מנוגדת לחלוטין לפילוסופיה האקטיביסטית של מארקס. ככלות הכל, מטרתי לא היתה להגן על התיאוריה של מארקס מפני כל שימוש אפשרי לרעה, אלא מפני עיוות מסוים שלה – השלטת דיקטטורה על הפרולטריון בשם הפרולטריון. מארקס רצה להשפיע על שינוי העולם, ובמידה רבה אף הצליח בכך. ברור שהוא שגה לחלוטין בחיזוי טיבה האמיתי של השפעה זו.

מחשבה בעלת אוריינטציה יישומית אינה משחררת את בעליה מחובת ההתעניינות בגורלה. מכל מקום, קל הרבה יותר להשפיע על גורלה של תיאוריה מאשר על שינוי העולם. גם בהקשר זה היה על מארקס לדחות את תפיסת הפילוסופיה ההגליאנית, המתבטאת במטפורה על הינשוף של מינרבה המתעופף רק בין הערביים.

מעניין להשוות את הפטליזם של שני הצדדים המנוגדים: האחד, אשר בשם המארקסיזם הקלא־סי דוחה בתוקף את הבולשביזציה שלו, עם היותו סבור, כי בעת בניית התיאוריה **לא ניתן למעשה לעשות דבר כדי למנוע התרחשות כזו**; והשני, התוקף את המארקסיזם הקלאסי, בטענו שהוא מוליך **באורח בלתי נמנע** לבולשביזם או לדומיו.

הראציונליזם הביקורתי תרם רבות לחקר "אסטרטגיית החיסון" (ה. אלברט) המיועד להגן על התיאוריה מפני ביקורת. אסטרטגיה כזו היא סימן מובהק למגמה אידיאולוגית נסתרת. מה שמעניין אותי כאן היא הבעיה ההפוכה, העשויה לפתוח תחום חדש של מחקר מטה־תיאורטי פורה. כוונתי לאסטרטגיה של חיסון התיאוריה מפני אידיאולוגיזציה. אני אומר זאת בהסתייגות־מה, משום שאין סיכוי ליצור תיאוריה המחוסנת לחלוטין מפני אידיאולוגיזציה. ברם, מי אומר שיש לנקוט עמדה של הכל או לא כלום? אין כל סיבה להקל ראש במשימת **צמצום** הפוטנציאל של שימוש לרעה אידיאולוגי בתיאוריה.

אני משוכנע, שכשם שטרם מוצה במלואו **הפוטנציאל האינטלקטואלי** של המארקסיזם, כך עדיין נותר כר נרחב לחקר פגיעותו האידי־אולוגית. הגל צדק באומרו, שתיאוריות לא נמ־סרות לחסידיהן כמו כסף העובר לסוחר: על המצדדים בהן להילחם למענן באמצעות מתן פירושים משלהם להשתמעויותיהן. ברם, האם אין זה נכון בה־במידה שיוצרי התיאוריות חייבים דווקא מסיבה זו לעשותן חסינות ככל האפשר מפני עיוות וסילוף? ■